
Becker, Siegfried, & Max Matter (Hrsg.). *Gesindewesen in Hessen. Studien zur historischen Entwicklung und sozialkulturellen Ausprägung ländlicher Arbeitsorganisation*. – Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung 22 (1987) p. 1-270; 43 ill., 4 krt., 15 tab.; ISBN 3-922561-70-5.

Dit themanummer rondom het onderwerp 'dienstpersoneel op het Hessische platteland' omvat vijftien bijdragen, die elk één of meer aspecten van deze beroepsgroep belichten.

Tot ver in de negentiende eeuw was Hessen (centraal gelegen in de tegenwoordige BRD) een agrarisch gebied. Toch behoorde slechts twintig procent van het agrarische hulppersoneel tot de bedoelde beroepsgroep. Bovendien vertegenwoordigde het dienstpersoneel minder een beroepsklasse dan een 'leeftijd fase'. Ongeveer driekwart van het dienstpersoneel was namelijk jonger dan 25 jaar. Na de schooltijd kwam men meteen in dienst als knecht of dienstmeid en voor de mannen betekende de militaire dienst meestal de afsluiting van deze periode. Na het vervullen van de militaire dienstplicht zocht men meestal werk in ambacht en industrie, of men probeerde zelf aan een stukje grond te komen. Dienstmeiden namen meestal ontslag als ze gingen trouwen. Zo duurde het dienstverband gewoonlijk niet langer dan een jaar of tien.

Toch moet de betekenis van deze levensfase niet onderschat worden, menen de beide samenstellers van deze bundel. Het was een onvermijdelijk doorgangsstadium in het leven van de leden van de laagste sociale geledingen in de agrarische samenleving. Het is bijvoorbeeld interessant na te gaan in hoeverre de onderhorigheid aan een vreemde autoriteit op jeugdige leeftijd doorwerkt in de latere kijk op het maatschappelijke boven en onder. Vreemd genoeg is daar noch in de sociale en agrarische geschiedenis noch in de volkskunde veel aandacht aan besteed. Belangrijke overwegingen om die aandacht nu wel te geven zijn: het geeft nieuw inzicht in de historische realiteit van de dorpse leefwereld van de voor-industriële tijd; het legt de bijzondere familiale en maatschappelijke bindingen bloot, en daarmee de waarden en normen van de dorpsgemeenschap; het biedt een tegenwicht tegen de nog steeds hardnekkige fictie van de boerenromantiek.

Bestudering van dit onderwerp is echter gemakkelijker gezegd dan gedaan. Hoewel het bedoelde dienstpersoneel een aantal gemeenschappelijke grondtrekken vertoont, zijn de regionale en sociale verschillen zo groot en zijn er zoveel verschillende functies, gewoonten en rechtsgebruiken te onderscheiden, dat een samenvattende en systematiserende beschouwing nog ver in het verschiet ligt, aldus de samenstellers. De bijdragen in dit themanummer beperken zich dan ook in de eerste plaats op kleine regionaal en chronologisch afgebakende vraagstellingen.

M. Matter (p. 12-34) opent de reeks en diept eerst het centrale thema wat meer uit. Daarna gaat hij in op de divergentie tussen de wetenschapshistorische (romantiserende) waarneming van het fenomeen en de concrete historische verschijningsvormen. *K.F. Bohler* (35-50) biedt vervolgens vanuit sociologisch perspectief een analytisch concept voor de

structuur van de sociale wetgeving op het platteland in het oude Europa. Hij toetst zijn ontwerp aan de bijzondere ontwikkeling in Hohenlohe (Franken). *M. Scharfe* (51-64) richt de aandacht op de functie van protestantse stichtelijke liedbundels bij de mentaliteitsvorming van het dienstpersoneel in de achttiende en negentiende eeuw. *I. Weber-Kellermann* (65-84) beziet de handel en wandel van het dienstpersoneel in het licht van de betrekkingen tussen stad en platteland in de vorige eeuw. *I. Kaltwasser* (85-99) probeert de vraag te beantwoorden waarom in de vorige eeuw alle dienstboden in Frankfurt van buiten de stad kwamen en geen enkele uit de stad zelf, de vraag dus naar de achtergronden van arbeidsmigratie. *P. Assion* (101-124) geeft een uiteenzetting over de regionale arbeidsverhoudingen in het Odenwald, toegespitst op die van het agrarische dienstpersoneel. *A. Höck* (125-129) vraagt aandacht voor Oberhessische boerenkinderen die als dienstpersoneel fungeerden bij hun eigen ouders en familie. *B. Greve* (131-143) presenteert de resultaten van intensief archiefonderzoek naar contractafsluiting, loonuitbetaling en loonbesteding bij dienstboden en kindermisjes in Schwalm tussen 1871 en 1919. *J.H. Brockmann* (145-167) geeft een biografie van de laatste varkenshoedster van Wasenberg; zij leefde van 1871 tot 1945. *A. Deibel* (169-181) heeft haar bijdrage geheel gewijd aan het voedingspatroon en de maaltijd- en tafelorde op diverse boerderijen in het Schlitzerland. *W. Wagner* (183-196) geeft eerst een overzicht van de arbeidsverhoudingen en de arbeidsmigratie van landarbeiders in Oberhessen in de achttiende en negentiende eeuw, en vervolgens een aanschouwelijk beeld op grond van dagboeknotities van de situatie op een herenboerderij in Okarben van 1902 tot 1933. *K. Werner* (197-211) behandelt een aantal authentieke levensgeschiedenissen van dienstboden en seizoenwerksters die in het Hessische achterland tussen 1918 en 1933 in loondienst waren. Ook in de laatste drie bijdragen van dit themanummer, van resp. *G. Koch* (213-222), *A. Bagus* (223-239) en *S. Becker* (241-270), staat de subjectieve waarneming van het dienstverband centraal. Met behulp van interviews wordt duidelijk gemaakt hoe de relatief korte diensttijd toch een belangrijke invloed had op zowel de verdere individuele levensplanning als de collectieve identiteitsvorming van het agrarische dienstpersoneel in Hessen. – R. Fassaert.

Bromberger, Christian, & Georges Ravis-Giordani (éd.). *Hasard et sociétés*. Actes du colloque 1986 de la Société d'ethnologie française. – Ethnologie française 17 nr. 2/3 (1987); (8) 218 (gen. 129-346) p., ca. 50 ill.; ISSN 0046-2616.

De Société d'ethnologie française organiseerde in het voorjaar van 1986 een internationaal colloquium dat als titel meekreeg 'Loterie, jeux de hasard et assignations aléatoires des biens, des sorts et des moyens de production dans les sociétés européennes'. De bijeenkomst vond plaats in de Université de Provence en werd bijgewoond door deelnemers uit Frankrijk, Italië, Roemenië, Spanje en Zwitserland. Een selectie van 26 bijdragen is nu gebundeld en vult dit dubbelnummer. Centrale vraag is: welke plaats namen kans en toeval in bij de verdeling van materiële en symbolische goederen in de Europese samenlevingen van vroeger en nu. Het antwoord op deze vraag bestrijkt qua periode de klassieke oudheid tot en met de tegenwoordige tijd, en qua geografische ruimte de herkomstlanden van de deelnemers. De bundel valt globaal in vier thema's uiteen: de ontwikkeling van het denken over kans, lot en toeval; kansspelen en weddenschappen; lotingen en verlotingen; de loterij in de praktijk: opvoering en ceremonieel. – R. Fassaert.

Bronner, Simon J. *American folklore studies. An intellectual history*. Lawrence 1986, University Press of Kansas. xvii, 213 p., 21 foto's; ISBN 0-7006-0313-1 (pbk.).

In dit boek wordt een beeld gegeven van de geschiedenis van de Amerikaanse 'folklore studies' (= volkskunde, etnologie) in de afgelopen honderdvijftig jaar. Daarbij wordt minder na-

druk gelegd op de chronologie dan gebruikelijk is. Uitgaande van een bepaalde periode worden de erin heersende theorieën niet alleen besproken tegen de achtergrond van de sociaal-economische veranderingen (zoals de industrialisatie en de vrouwenemancipatie in de negentiende eeuw, de groeiende betekenis van de technologie en communicatiemiddelen in deze eeuw), maar vooral binnen de bredere context van de bestaande opvattingen en het intellectuele denken van die tijd. Daarmee is deze geschiedenis van de volkskunde in feite een geschiedenis van de ideeën van de Amerikanen over traditie en cultuur geworden. Begrippen als 'folk', 'folklore', 'folklife', 'evolutie', 'diffusie', 'functie', 'gemeenschap', 'structuur' e.a. worden uitvoerig aan de orde gesteld, evenals de ideeën en het werk van toonaangevende personen uit de Amerikaanse volkskunde en aanverwante wetenschappen. – J. Jobse.

Detremmerie, Annick. *'t Is voor de bakker. De mechanisering van de brood- en banketbakkerij.* Met bijdragen en medewerking van Guido Deseyn. Gent 1986, Museum voor industriële archeologie en textiel. 168 p., talrijke ill.

Het Museum voor industriële archeologie en textiel te Gent stelt zich ten doel tentoonstellingen te organiseren waarin allerlei maatschappelijke veranderingen uit het verleden worden belicht die het gevolg zijn van de ontwikkelingen in de technologie. In 1986 werd als thema de mechanisering in de brood- en banketbakkerij in de negentiende en twintigste eeuw gekozen. Daaruit is deze catalogus, die rijk geïllustreerd en degelijk van opzet is, voortgekomen.

Na een hoofdstuk waarin kort de geschiedenis van het brood en de in de loop der tijd veranderde plaats van het brood in het voedingspatroon wordt behandeld (p. 7-17), wordt uitvoerig ingegaan op het begin van de mechanisatie van het kneden en het bakken, op de verschillende typen kneedmachines en bakkersovens, op de voor- en nadelen van elk type, op de opkomst van de broodfabrieken enz. (18-43). Daarna volgt een hoofdstuk waarin de evolutie van het bakkersbedrijf in Gent centraal gesteld is, omdat er van deze stad een rijke verzameling bakkersdocumenten bestaat en de stad een voortrekkersrol vervulde bij de mechanisatie van het bedrijf (44-81). Vervolgens wordt ook de geschiedenis van de pastei- en banketbakkerij kort geschetst (82-91) en meer gedetailleerd ingegaan op de mechanisering van de chocoladefabricage (92-99). Het tekstdeel wordt besloten met een zevental interviews waarin het werken en leven in de brood- en banketbakkerij de volle aandacht krijgen (100-139). – J. Jobse.

Dow, James R., and Hannjost Lixfeld (ed. and transl.). *German Volkskunde. A decade of theoretical confrontation, debate, and reorientation (1967-1977).* Bloomington 1986, Indiana University Press. (Folklore Studies in Translation). 342 p.; ISBN 0-253-32577-3.

Aanvankelijk leek mij een zeer korte aankondiging voldoende, het betreft hier immers een bundeling van negentien uit het Duits vertaalde artikelen (waarvan tien uit het *Zeitschrift für Volkskunde*), voorzien van een inleiding en bibliografie. Naderhand kwam ik op deze mening terug zoals moge blijken uit deze langere bespreking. Het boek verscheen in een serie die Amerikaanse volkskundigen op de hoogte wil brengen en/of houden van ontwikkelingen in het vak elders. Centraal staan daarbij de interessevelden, de theorievorming, de verschillende richtingen en methoden. Een lofwaardig initiatief, omdat met name de taalgrenzen vaak een barrière vormen om een goed zicht te verkrijgen op vakontwikkelingen elders. In onze situatie denk ik met name aan Oosteuropese en Skandinavische landen. Samenhangend met de taalgrens (maar nooit als enige of beslissende factor) herkennen we in vele taalgebieden ten aanzien van tal van disciplines ook zeer onderscheiden vaktradities. Het toegankelijk maken van elkaars werk via een bundel van gezichtsbepalende artikelen kan een belangrijk hulpmiddel zijn voor een goed inzicht, voor nader gesprek en uitwisseling, voor confron-

tatie. Des te vruchtbaarder is een dergelijk initiatief als het niet bij eenrichtingverkeer blijft (verheugend is dan ook dat in de inleiding gezegd wordt dat er plannen zijn om op soortgelijke wijze de Amerikaanse 'Folklore studies' in het Duitse taalgebied te introduceren). In het algemeen acht ik dit soort bundels dus van groot belang, ook voor de Nederlandse situatie, hoewel wij gezien ons beperkte taalgebied en de positie van de volkskunde nauwelijks tot een volledige participatie in dit soort uitwisselingsprojecten in staat mogen worden geacht en dus gebaat zijn bij het nauwlettend volgen van, en waar mogelijk aansluiting zoeken bij, dit soort initiatieven. Maar bij dit soort ondernemingen valt of staat alles met a. goede vertalingen en b. een weloverwogen selectie; die selectie betreft dan zowel de artikelen als de bijgeleverde algemene bibliografie (er is immers sprake van beeldvorming en gezichts-bepaling!). Vormgeving, een goede inleiding e.d. komen op de tweede plaats.

Deze bundel gewijd aan de Duitse volkskunde (bedoeld is die van het Duitse taalgebied), meer in het bijzonder aan de bekende en veel besproken sleutelperiode 1967-1977 waarin het grote debat binnen de Duitse volkskunde te plaatsen is, voldoet ruimschoots aan beide criteria. In die mate zelfs dat ik zou willen stellen dat ook buiten de Verenigde Staten (en andere Engelstalige landen) de bundel aanbevolen kan worden. Trouwens niet zonder trots wordt ook in de inleiding opgemerkt: "One of the contributors even recommended that we publish the German originals together as a basic volume for German folklorists." (p. 20). Hieruit kan worden opgemaakt dat het belang niet alleen gezocht moet worden in het vertaald aanbieden van een serie artikelen (voor ons speelt dit belang geheel niet), maar ook (en vooral) in de selectie van juist deze negentien artikelen, vergezeld van juist deze bibliografie en – in mindere mate – voorzien van juist deze inleiding.

Uit alles blijkt dat men zeer nauwgezet te werk is gegaan bij de opzet van de bundel. Naast de algemene begeleidingscommissie voor de gehele serie is er voor dit deel een redactie (gevormd door Dow, die een jaar aan de universiteit van Freiburg i. Br. verbleef, en Lixfeld, die dezelfde universiteit als thuisbasis heeft) die een beroep deed op de geselecteerde auteurs als adviseurs. Van de auteurs fungeerden Bausinger, Brednich en Assion als een soort begeleidingscommissie. In overleg met hen kwamen de uiteindelijke selectie, ordening en bibliografie tot stand.

Wat de artikelen betreft kan hier een opsomming van de geselecteerde artikelen volstaan: H. Bausinger, *Kritik der Tradition. Anmerkungen zur Situation der Volkskunde*. Zeitschrift für Volkskunde 65 (1969) 232-250; D. Kramer, *Wem nützt Volkskunde?* Ibidem 66 (1970) 1-16; M. Scharfe, *Kritik des Kanons*. In: Abschied vom Volksleben. Tübingen 1970, 74-84; R. Schenda, 'Populärer' Wandschmuck und Kommunikationsprozeß. Zeitschrift für Volkskunde 66 (1970) 99-109; I. Weber-Kellermann, *Spielzeugbefragung. Überlegungen anlässlich einer Marburger Ausstellung. Spielzeug als Indikator eines sozialen Systems*. Ibidem 70 (1974) 194-209; A. Bimmer, *Die Marburger Spielzeugausstellung im Urteil der Besucher*. Ibidem 70 (1974) 209-214; M. Scharfe, *Wissenschaft visualisiert. Zu den Ausstellungen des Ludwig-Uhland-Instituts*. In: Attempto. Nachrichten für die Freunde der Universität Tübingen e. V. 49/50 (1974) 94-99; K.-S. Kramer, *Über das Spannungsfeld zwischen Gutsherr und Gutsunterhörigen. Interpretationsversuch eines Ringreiten-Beleges aus Schönweide vom 23.6.1811*. Kieler Blätter zur Volkskunde 6 (1974) 9-31; H. Bausinger, *Zur Kritik der Folklorismuskritik*. In: Populus Revisus. Beiträge zur Erforschung der Gegenwart. Tübingen 1966, 61-72; U. Jeggle, G. Korff, *Zur Entwicklung des Zillertaler Regionalcharakters. Ein Beitrag zur Kulturökonomie*. Zeitschrift für Volkskunde 70 (1974) 39-57; R. Schenda, *Volksmedizin – was ist das heute?* Ibidem 69 (1973) 189-210; P. Assion, *Zur Kritik einer parapsychologischen Volkskunde*. Ibidem 71 (1975) 161-180; I. Weber-Kellermann, *Probleme interethnischer Forschungen in Südosteuropa. Eine methodische Betrachtung*. Ethnologia Europaea 1 (1967) 218-231; E. Klusen, *Das Gruppenlied als Gegenstand*.

Jahrbuch für Volksliedforschung 12 (1967) 21-41; R.W. Brednich, *Das Lied als Ware*. Ibidem 19 (1974) 11-20; E. Moser-Rath, *Gedanke zur historischen Erzählforschung*. Zeitschrift für Volkskunde 69 (1973) 61-81; H. Lixfeld, *Witz und Aggression. Zur Begriffsbestimmung und Funktion der Textsorte*. Ibidem 74 (1978) 1-19; K. Geiger, *Jugendliche lesen 'Landser'-Hefte. Hinweise auf Lektürefunktionen und -wirkungen*. In: G. Grimm (ed.), *Literatur und Leser. Theorien und Modelle zur Rezeption literarischer Werke*. Stuttgart 1975, 324-341, 425-427; M. Scharfe, *Auf dem Weg zur Kulturgeschichte*. *Notizen zum Stand der Volkskunde in den deutschsprachigen Ländern*. Blätter für württembergische Kirchengeschichte 77 (1977) 185-200.

Dow en Lixfeld schreven een inleiding (1-25) waarin de opzet, selectie-criteria en de beperkingen van de bundel geschetst en verantwoord worden, maar waarin ook een algemene kenschets van de krachtlijnen en historische achtergronden van bedoeld debat over aard en wezen, doelstelling en methode van de volkskunde te vinden is. Daarnaast worden enkele volkskundige sleutelbegrippen aan de orde gesteld (vgl. 'volk'), wordt er een goede en relativerende schets aangeboden van de academische worteling van de Duitse volkskunde (met een terecht accent op het steeds toenemende grensverkeer met andere disciplines en de daarmee samenhangende theoretische uitwisseling) en wordt de huidige situatie van de Duitse volkskunde ook kort geëvalueerd. De redactie neigt ertoe de huidige situatie in Duitsland te interpreteren als een soort van windstilte, een compromis. Heel af en toe klinkt er in de inleiding iets door van de Amerikaanse situatie die zeker anders is, maar op het terrein van het theoretisch debat over het vak veel met Duitsland gemeen lijkt te hebben (hier kan verwezen worden naar de opsomming van enkele overzichten van de situatie van de volkskunde in de Verenigde Staten op p. 22 n. 5).

Een belangrijk onderdeel van de bundel is de bibliografie (278-340, 1279 nrs.), die enerzijds op het notenapparaat van de geselecteerde artikelen en anderzijds op aanvullende suggesties van de kant van de auteurs (dit leverde 100 extra titels op) gebaseerd is. Op deze wijze is een bibliografie tot stand gekomen die voldoet aan het criterium van wat men een 'getoetste receptie' zou kunnen noemen.

Het beeld van de Duitse volkskunde dat uit de bundel spreekt, is ons grotendeels bekend. Het geluid van de Tübingers klinkt volop, de opening van de volkskunde naar de culturele en sociale wetenschappen (zonder de historisch-kritische methode te verloochenen) wordt in diverse bewoordingen uitgedragen. Voorts blijkt uit de bundel welke invloed er uitgaat van de Duitse congres- en symposium-cultuur, alsook van de betrokkenheid van de Duitse volkskunde bij het onderwijs en bij het opzetten van tentoonstellingen.

De enige kritische kanttekening zou ik willen plaatsen bij de genoemde taxatie van de huidige situatie in de Duitse volkskunde. Is er werkelijk sprake van een staakt-het-vuren, van een compromis 'omdat er gewerkt moet worden', of is er eerder sprake van een golfbeweging? Mijn evaluatie is dat men in allerlei opzichten milder en genuanceerder geworden is, dat de diverse instituten zich bewust zijn geworden hoe complementair men ten opzichte van elkaar is; er zijn geen aanwijzingen dat we na deze stilte een storm mogen verwachten.

Fantaserend heb ik me trachten voor te stellen hoe de bundel *Dutch Volkskunde* er uit zou zien. Bij het maken van allerlei mogelijke selecties bleek mij in elk geval hoe het *Volkskundig Bulletin* inderdaad de pendant is van het *Zeitschrift für Volkskunde*. – P.G.J. Post.

Dupont-Bouchat, S. [lees: M.-S.] (ed.), *La sorcellerie dans les Pays-Bas sous l' Ancien régime. Aspects juridiques, institutionnels et sociaux. De hekserij in de Nederlanden onder het Ancien régime. Juridische, institutionele en sociale aspecten.* Kortrijk-Heule 1987, UGA. (Standen en landen, 86). 239 p.; ISBN 90-6768-139-3.

Vijf jaar na dato was het zover dat de bijdragen aan het in 1982 te Brussel gehouden colloquium over hekserij in de Nederlanden onder het Ancien régime werden gepubliceerd. Uiteraard komt het wel vaker voor dat de publikatie van congresbundels geruime tijd op zich laat wachten. Toch zou men zich moeten afvragen of een snellere publikatie van tenminste de meest waardevolle bijdragen niet de voorkeur verdient. Natuurlijk heeft een integrale congresbundel historiografisch belang, of, minder eerbiedig uitgedrukt, curiositeitswaarde. Zo is het aardig om te lezen wat diverse onderzoekers in 1982 naar voren brachten en hoe hun discussies verliepen. Maar minder geslaagd is het bijvoorbeeld als de lezer van 1987 of 1988 in enkele bijdragen wordt geconfronteerd met voorstellingen van zaken die tegenwoordig, en ten dele ook al in 1982, aanvechtbaar zoal niet onaanvaardbaar zijn. En jammer is het dat de goede bijdragen, met name zij die nieuwe wegen voor hekserijonderzoek wijzen, pas na vijf jaar zijn gepubliceerd.

Zoals wel vaker het geval is met publikaties van onze zuiderburen moet de geografische omlijning van het onderwerp zoals deze in de titel met 'de Nederlanden' is gegeven, worden opgevat als een *totum pro parte*: de Noordelijke Nederlanden c.q. de Republiek komen er niet of nauwelijks aan te pas. Twee van de zeven colloquiumbijdragen betreffen niet primair de Nederlanden maar Europa. De auteurs – afkomstig uit diverse takken van de geschiedenis, uit de theologie en uit de parapsychologie – behandelen uiteenlopende onderwerpen. De langere bijdragen gaan over de houding van de rechters tegenover hekserij in de Zuidelijke Nederlanden in de vijftiende tot de zeventiende eeuw (J. Monballyu), de intellectuele en politieke achtergronden van de 'witch-craze' in Europa (H. de Ridder-Symoens), de stellingname van Gilles Carlier († 1472), deken van het kapittel van Cambrai, inzake toverij (H. Platelle), het optreden van de kerk tegenover bijgeloof in de Nederlanden, zestiende-achttiende eeuw (M.-S. Dupont-Bouchat) en demonologische hekserij en experimentele parapsychologie (L. Kneepkens). Daarnaast bevat de bundel twee kortere colloquium-bijdragen, waarvan één – over toverijprocessen in Condroz (P. Bauwens) – slechts drie bladzijden telt en ietwat mager overkomt, alsof de lezer wordt afgescheept met een samenvatting. Dat geldt niet voor de tweede korte bijdrage, die een overzicht bevat van het procesmateriaal van de in 1763 te Namen veroordeelde waarzegger en magisch genezer Joseph Saucin (C. Douxchamps-Lefevre). Het boek wordt afgerond met een naderhand door R.C. van Caenegem geschreven slotwoord en met een voornamelijk op de Zuidelijke Nederlanden georiënteerde en kennelijk in 1984 afgesloten bibliografie.

Vooral de bijdragen van Monballyu en Dupont-Bouchat hadden wat mij betreft best eerder mogen verschijnen. Die van Monballyu omdat hij zeer terecht pleit voor differentiatie als het gaat om 'heksenprocessen'. Op grond van nauwgezette studie van Zuidnederlands materiaal maakt hij onderscheid tussen processen waarin respectievelijk *maleficium*, demonologische hekserij en rituele magie centraal staan. Welk aspect de rechters benadrukten hing mede af van hun mentaliteit en opvattingen. Lang niet alle rechters waren in de ban van demonologische ideeën, en het is dan ook van belang hun meningen terdege te bestuderen.

Terwijl het bij Monballyu om dikwijls eenvoudige, weinig geschoolde rechters gaat, besteedt De Ridder-Symoens primair aandacht aan de invloed van universiteiten in Europa op de heksenvervolging. Zij doet dit op sterk generaliserende wijze en het is dan ook onvermijdelijk dat een bepaalde uitspraak in zijn algemeenheid niet klopt. Zo valt op p. 40 te lezen dat zij die direct bij de vervolging van heksen betrokken waren een universitaire opleiding hadden genoten. Dat gold dan niet voor bijvoorbeeld tal van rechters die Monballyu in

zijn bijdrage noemt – een gegeven dat De Ridder-Symoens overigens ook zelf op p. 62 vermeldt. En dat heksenprocessen onder de jurisdictie kwamen van de centrale autoriteiten en dat ze werden afgenomen van de lagere autoriteiten (47) mag voor bepaalde gebieden het geval zijn geweest, maar niet voor bijvoorbeeld de Republiek. Toch bevat deze bijdrage met name over meningsvorming en opstelling van universitaire zijde veel wetenswaardigs en het is te hopen dat het hekserijonderzoek ook in deze richting verder wordt uitgebreid. Zo zou het Nederlandse onderzoek aanzienlijk kunnen worden verrijkt met studies over de Leidse universiteit en over de opleiding van Nederlandse juristen, theologen en medici in het algemeen, voor zover van belang voor de problematiek van toverij.

Platelle en Dupont-Bouchat zoeken het in de kerkelijke sfeer. Eerstgenoemde analyseert nauwgezet de aantekeningen van de deken Gilles Carlier over acht toverijgevallen, inclusief de vauderie van Arras in 1460, waarover deze als theologisch en juridisch expert was geconsulteerd. Hoewel Carlier er blijk van geeft geloof te hechten aan demonologische voorstellingen met inbegrip van de sabbat, was hij opmerkelijk voorzichtig of terughoudend ten aanzien van de bewijsvoering en de bestraffing.

Dupont-Bouchat betreedt een tot dusverre onvoldoende verkend terrein met een empirisch waardevolle en ook theoretisch interessante studie naar de repressie van ‘volks’voorstellingen en -gedrag in de Lage Landen: het gaat in feite om het optreden van de kerk tegen bijgeloof, in het bijzonder in het diocees Mechelen in de periode 1565-1793. Hier hing het allereerst af van de pastoor of eventueel werd opgetreden tegen bijgelovige praktijken van zijn parochianen. Als hij ‘ijverig’ was, gaf hij een zaak door aan de deken, die dan de betrokkene ter verantwoording kon roepen en bestraffen. Net als in de Republiek bij de gereformeerde kerk het geval was, trad de katholieke kerk in het zuiden met name op tegen praktijken als waarzeggen en magisch genezen, met dien verstande dat in het zuiden, met zijn overwegend katholieke bevolking ook de waarzeggers en magische genezers zelf niet ontkwamen aan kerkelijke sancties. Mannelijke bestraffen, van wie twintig procent tot de clerus behoorden, waren in de meerderheid. Dupont-Bouchat beschouwt het kerkelijk optreden tegen superstitie vooral als een streven om het monopolie van exorciseren te verwerven, terwijl terzelfdertijd ook de medici hun monopolie van genezen trachtten te vestigen.

De laatste colloquiumbijdrage over demonologische hekserij en experimentele parapsychologie, aangedragen door de parapsycholoog Kneepkens, brengt ons hooguit in negatieve zin verder. Hij heeft een lang verhaal nodig voor een enigszins geclausuleerd ontkennend antwoord op de vraag of de ‘vermeende hekserijfenomenen’ vertaalbaar zijn in hedendaagse paranormale termen. Zijn reconstructies van demonologische hekserij zijn voornamelijk gebaseerd op verouderde literatuur.

Met de uitspraak van Van Caenegem “dat de voortreffelijke hier samengebundelde bijdragen de historische studie van de heksenwaan een flinke stap vooruit zullen helpen” (215) en met zijn uitspraak dat het hier gaat om een “mijlpaal in de *Hexenforschung*” (215) kan ik het dan ook slechts ten dele eens zijn. – Marijke Gijswijt-Hofstra.

Dupront, Alphonse. *Du Sacré. Croisades et pèlerinages. Images et langages.* Paris 1987, Gallimard. (Bibliothèque des histoires). 541 p.; ISBN 2-07-070892-6.

De Nederlandse uitgevers en bewerkers van de, oorspronkelijk Franse, bundel *Pelgrims door de eeuwen heen. Santiago de Compostela* lieten de bijdrage van A. Dupront weg omdat diens denkwijze én zijn taalgebruik te “individueel” en “moeilijk toegankelijk” werden geacht. P. Nissen besluit zijn bespreking van de Nederlandse editie met de constatering dat Dupront juist voor volkskundigen aanbevolen lectuur is (zie VB 14,2 (1988) p. 231). Ik sluit me van harte bij deze oproep aan, maar kan mij na lezing van Dupronts recente boek

Du Sacré zeer goed voorstellen dat Van Herwaarden c.s. afzag van een Nederlandse vertaling en bewerking van het eerder genoemde aandeel van de auteur aan de Compostela-bundel. Dupront heeft een geheel eigen wijze van schrijven, die – zo verzekerde men mij van bevoegde zijde – ook in de ogen van Franse lezers ‘weerbarstig’ genoemd kan worden. Dupront hanteert bestaande woorden en begrippen op geheel nieuwe wijze (vgl. bijv. ‘mythe’, of introduceert nieuwe termen (vgl. bijv. ‘sacralités’ en ‘désiconisation’).

Du Sacré is een bundel waarin oud en nieuw werk is samengevoegd. Het boek valt uiteen in twee delen; deel 1 is volgens Dupront een ‘profil d’un cheminement de recherche’ (p. 7), deel 2 een reeks van eerder gepubliceerde artikelen.

Dupront geeft een indringend beeld van de ontwikkeling van zijn wetenschappelijk onderzoek sedert 1958; aan de orde komen de ontwikkeling in de keuze van thema’s en vraagstellingen, van bronnen en theoretische perspectieven. Op de achtergrond speelt steeds een methodologische belangstelling: hoe kunnen vanuit het historische ambacht in samenspraak met antropologie en sociale wetenschappen nieuwe wegen van analyse en interpretatie worden gevonden met betrekking tot verschillende vormen van religieuze ervaring. Deze tocht – Dupront spreekt, geheel passend in het bedevaartjargon, van ‘itinéraire’ – voert ons langs een reeks van onderzoeksthema’s, die in het tweede deel terugkeren. Het eerste deel geeft de krachtlijnen weer die besloten liggen in de artikelen van deel 2.

Allereerst wordt de ‘mythe van de kruistocht’ aan de orde gesteld, waarbij de mythische structuur van kruistochten bedoeld wordt. Dupront zoekt naar de functie van het verschijnsel in de maatschappij van de elfde en twaalfde eeuw. Hij spreekt van een ‘surplus’; vaak ziet men de kruistochten immers alleen als een uitdrukking van de wil van de christelijke wereld om de christelijke bronnen (de heilige plaatsen in Palestina) toegankelijk te houden. Dupront acht deze visie een reductie, een interpretatie die tekort doet aan werkelijke religieuze fundamente van het fenomeen dat zo’n enorme mobilisatie van middelen en mensen tot stand bracht. Gewezen wordt hierbij met name op de eschatologische atmosfeer waarin de kruistochten geplaast moeten worden. Jeruzalem was niet zozeer een bezette stad, maar een teken waarin een kluwen van ideeën en religieuze ervaringen werden samengeballd. Betrokkenheid bij de kruistocht, in welke vorm dan ook, was in deze context een ‘acte de sacralisation’, het was een mars naar het Andere. Voor Dupront zijn kruisvaarders dan ook in de eerste plaats pelgrims.

Nu is ook duidelijk hoe Dupront in zijn onderzoek de stap kon zetten van kruistocht naar bedevaart (29vv). Hij bespreekt de ontwikkeling van zijn bedevaartonderzoek, hoe hij na cartografische benaderingen en inventarisatieprojecten, ‘van de buitenkant naar de binnenkant’ wilde gaan, naar de beleving van de pelgrim. Dupront wil doordringen in de religieuze ervaring van de pelgrim; via een reeks van elkaar aanvullende invalshoeken (hagiografie, het religieuze beeld, woordanalyse (vgl. de term pelgrim/*peregrinus*)) schetst hij uiteindelijk drie onlosmakelijk met elkaar verbonden bepalende aspecten van de bedevaart: de tocht, het zoeken van een houvast, vooral ook in de vorm van een vaste heilige plaats, en het besef dat men in de bedevaart iets buitengewoons doet. Bedevaartonderzoek zou zich nu moeten richten op de interdisciplinaire analyse van deze aspecten.

Een volgende stap, de vraag naar theorie en methode, sluit hier bij aan (59v). Hij beschrijft zijn plaats in het wetenschappelijk curriculum door in te gaan op de religieuze antropologie, de ‘ethno-histoire’ en de ‘histoire religieuse’. Religieuze antropologie, gezien als de studie van de *homo religiosus*, van de mens en zijn religieus leven en ervaren, is hier het overkoepelende begrip. Via ‘signes’ zoals kruistochten en bedevaarten wil hij het religieus ervaren van mensen op het spoor komen. De tekens concentreren zich rond het sacrale, of zoals Dupront – vanwege het globale en weinig specifieke van de term – liever zegt: rond ‘sacraliteiten’. De religieuze geschiedenis (‘l’histoire religieuse’) en de ‘ethno-histoire’ doen

ons respectievelijk oog hebben voor de context ('mise en situation') en voor de modellen waarmee in een dergelijke cultuuranalyse gewerkt kan worden. Dupront schuwt niet zeer grote lijnen te trekken: van middeleeuwse feesten tot huidige folklore en wielerskoersen op het (Franse) platteland.

Temidden van die vloed van tekens met betrekking tot sacraliteiten vraagt hij vervolgens speciale aandacht voor het religieuze teken bij uitstek: het religieuze beeld (100vv).

Uitvoerig behandelt Dupront de functie van het religieuze beeld in het westen. Hij zoekt naar de antropologische fundamenteën en het 'surplus' (bedoeld zijn de functie en betekenis van het beeld naast de didactische en illustratieve waarde); ook hier ontmoeten we een veelheid aan benaderingen: een semantische analyse (beeld, ikoon, *eidolon*), een analyse van de context en ontwikkeling van het religieuze beeld, meer in het bijzonder van het cultusbeeld. Op basis hiervan komt hij tot een drietal hoofdfuncties van het religieuze beeld in het westen: de representatieve, de symbolische en de theofane functie (Dupront spreekt van een hiërarchische triade, p. 115). Een diachrone behandeling van het thema 'beeld' sluit nauw op dit functie-onderscheid aan; met name via de theofane functie (vgl. hier vooral de rol van ikoon in het oosterse christendom) worden ontwikkelingslijnen geschetst. Dupront signaleert een proces van 'désiconisation' in het westen, het religieuze beeld wordt steeds minder ikoon: de theofane functie van het beeld krijgt de gestalte van een driedimensionaal heiligenbeeld geplaatst in het leven van alledag op een vaste plaats.

Het slot van het eerste deel van het boek werkt deze beeldanalyse uit via een reeks van concrete voorbeelden (143vv). Aan de orde komen achtereenvolgens de *imago Christi* met vooral aandacht voor (met name laat-middeleeuwse) kruisigingsscènes en de *meditatio mortis*, de graflegging, de geringe populariteit van abstracte triomf- en paasscènes (eerder kiest men in het westen volgens Dupront voor gebeurtenissen na de verrijzenis die menselijk en herkenbaar zijn), Mariascènes (*Sedes sapientiae*), afbeeldingen die verdwijnen (of verdwenen zijn) omdat ze niet meer voldoen aan een aanvankelijke functie (vgl. engel, demon, laatste oordeel) en zogenoemde mysterie-scènes (geboortetaferelen, triniteit, H. Familie (met name Anna-te-drieën)), alsmede kruisiging en transfiguratie.

De behandeling van al deze thema's is zeer impressionistisch en op vele onderdelen is kritiek mogelijk. Zo is het beeld dat Dupront hier geeft van het 'laat-middeleeuwse realisme' zeer klassiek te noemen en staat zijn analyse vaak haaks op de nieuwe visies sedert het standaardwerk van Marrow, die het vermeende realisme minder in verband brengen met herfsttij der middeleeuwen, met hang naar dramatisering en emotie, en meer met een bepaalde manier van bijbellezen, met symboliek en allegorie en met de liturgische context (vgl. J. Marrow, *Passion iconography in Northern European art of the late Middle Ages and early Renaissance* (Kortrijk 1979)). Voor Dupront zijn de realistische details, het bloed en de wonden, de dood en het graf, steeds middelen om de religieuze ervaring te beïnvloeden om het mysterie te vermenselijken. Kritiek past ook ten aanzien van de schets van de rol van de paasverbeelding tot in de late middeleeuwen. Zo eenvoudig als hier wordt gesuggereerd laat zich de *anastasis en majestas domini*-iconografie (verrijzenis- en triomfscènes) niet van het toneel schuiven! Ook worden voorbeelden uit zeer verschillende regio's en tijden wel erg gemakkelijk aan elkaar geregen, waarbij iconografische en iconologische nuanceringen ontbreken. In hoeverre is het mogelijk Byzantijnse kunst, Romaanse monumenten uit het Rijn/Maasgebied en het altaar van Isenheim in één betoog te vatten?

Dupront sluit het deel over het religieuze beeld af met enkele methodische opmerkingen. Wat de iconografie en iconologie betreft pleit hij voor een 'iconologie historique', voor een historische – dat wil voor hem zeggen: contextuele – benadering: "Le message de l'image s'entend toujours en langage du temps" (210). Bij de hiermee verworpen

a-historische benadering denkt hij niet zo zeer aan bepaalde scholen van de semiotiek als wel aan een psychoanalytische benadering.

Deel 2 herneemt en illustreert zoals gezegd deze 'itinéraire' en legt in wezen dezelfde tocht af via gerangschikte en vaak grondig bewerkte (bij Dupront wil dat meestal zeggen: aanzienlijk uitgebreide) eerder gepubliceerde artikelen. Opvallend is hierbij dat het thema van (de functies van) het religieuze beeld in deel 2 slechts zeer indirect terugkeert, terwijl het in deel 1 zoals geschetst een zeer belangrijke rol speelt; het omgekeerde geldt voor het thema van de heilige plaats, dat in deel 2 een belangrijk onderwerp is, terwijl het in deel 1 slechts indirect via de bedevaart aan de orde wordt gesteld. Ook zal het duidelijk zijn dat de gekozen opzet herhalingen tot gevolg heeft. Deel 2 bevat een achttal bijdragen (in hoofdzaak bijdragen aan Franse en Italiaanse colloquia): *La spiritualité des croisés et des pèlerins d'après les sources de la première croisade* (239vv); *Guerre Sainte et chrétienté* (264vv); *Croisade et eschatologie* (288vv); *Sacralités de Rocamadour* (315vv); *Lourdes: perspectives d'une sociologie du sacré* (340vv, een bijdrage uit 1958!); *Pèlerinages et lieux sacrés* (366vv); *De la 'religion populaire'* (419vv); *Temporel et éternel* (467vv).

Dupront maakt het de opstellers van bibliografieën hiermee niet gemakkelijk. Vaak is er sprake van een bewerking van een bewerking. In deze bundel wordt bijvoorbeeld een derde versie van het 'klassieke' artikel 'Pèlerinage et lieux sacrés' gepresenteerd. De eerste versie hiervan verscheen in een feestbundel voor F. Braudel ('*Méthodologie de l'histoire et des sciences humaines*'. *Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel. II* (Toulouse 1973) 189-206). Een grondige bewerking ervan ("élargi sur quelques points essentiels") verscheen vervolgens in de eerste en tweede druk van de *Encyclopaedia Universalis XII* (Paris 1972) 729-734. In *Du Sacré* is de versie opgenomen die werd ingestuurd naar de redactie van de *Encyclopaedia Universalis* (voor de tweede editie, 1985) en daar tot het encyclopedie-artikel werd omgewerkt. Eén maal worden twee eerdere publicaties in elkaar geschoven tot één artikel (vgl. *Temporel et éternel*, 467vv).

De opbouw van het boek is zeer doordacht te noemen: 'het heilige' en de religieuze ervaring worden gethematiseerd via het religieuze beeld, de kruistocht en vooral de bedevaart. Op basis daarvan worden zowel in deel 1 als deel 2 belangrijke methodologische reflecties aangeboden.

Het boek kan beschouwd worden als een (voorlopige?) synthese van het werk van Dupront. Het is beslist geen oude wijn in nieuwe zakken: daarvoor is de opzet van het boek, en daarmee het kader waarin eerder verschenen artikelen een plaats krijgen, te bepalend, daarvoor zijn de bewerkingen op essentiële onderdelen te belangrijk en daarvoor zijn er te veel geheel originele (hoofd)stukken (deel 1!). Het stuk over de ontwikkeling van de functies van het religieuze beeld was voor mij geheel nieuw. Het is, samenvattend, een veelzijdig maar ook een moeilijk en weerbarstig boek. Veelzijdig doordat tal van patronen en interpretatiemodellen van religieuze fenomenen en ervaringen de revue passeren; moeilijk omdat de beschouwingen als het ware hoog boven de concrete historische fenomenen plaatsvinden en de verschijnselen en achtergronden zelf slechts uiterst schetsmatig in het betoog aan de orde worden gesteld en ook nauwelijks via verwijzingen worden opgeroepen (een uitgebreid notenapparaat en literatuurlijst ontbreken); weerbarstig omdat Dupront voor de schets van de patronen en interpretatiekaders een uiterst gecompliceerd taalgebruik hanteert.

Ook na lezing van dit boek wordt bevestigd hoe moeilijk Dupront binnen het wetenschappelijk curriculum geplaatst kan worden: naast geschiedwetenschap en antropologie, kan men wat mij betreft zeker ook denken aan godsdienst-fenomenologie. Menig onderdeel van de bundel riep bij mij de bundel van G. van der Leeuw *Vom Heiligen in der Kunst* (Gütersloh 1957) op, waar eveneens beschouwingen worden gebundeld over heilige plaatsen, heilige beelden, heilige taal en heilige muziek. Tot slot moet worden opgemerkt dat in een

boek waar het religieuze beeld zo centraal staat, afbeeldingen node worden gemist. – P.G.J. Post.

Florusbosch-Voeten, A.M.J. *Wikkelkinderen. Gebruiken rond geboorte, doop en doopkleding.* – Heemkunde Hattem nr. 35 (1988); 76 p., 70 ill.

Dit themanummer over de gebruiken rond zwangerschap, bevalling, geboorte en doop is een compilatie van een omvangrijke hoeveelheid materiaal van uiteenlopende waarde, bestaande uit geschreven en/of gedrukte bronnen, archivalische gegevens, museale voorwerpen en afbeeldingen, aangevuld met mondelinge gegevens verkregen via interviews die in Hattem afgenomen zijn. Doordat vaak niet rechtstreeks naar de bron verwezen wordt en veelal ook geen kritische afweging van de bronnen heeft plaatsgehad, is een enigszins hybride studie vol wetenswaardigheden ontstaan die deels een waardevolle bijdrage levert aan de kennisvermeerdering over dit onderwerp, voor een ander deel echter ook als een wat ongenuan- ceerde, te kleurrijke weergave van het onderwerp beschouwd kan worden. – J. Jobse.

Geddes, Virginia G. *“Various children of Eve” (AT 758). Cultural variants and antifeminine images.* Uppsala 1986, Uppsala universitet. (Etnolore, 5). 205 p.; ISBN 91-506-0498-8.

Wanneer, in sprookje AT 758, God Eva op aarde bezoekt, probeert ze haar jongste of lelijkste kinderen voor hem te verbergen. De kinderen die zij God laat zien, krijgen later een hoge positie in de maatschappij. De kinderen die zij voor hem verborgen heeft gehouden, moeten later het smerige, zware werk verrichten (subtype 1) of worden bovennatuurlijke wezens en dieren (subtype 2). Geddes laat zien dat subtype 1 sinds de Reformatie door diverse auteurs, vooral in Duitsland, wordt gebruikt om de hiërarchische structuur van de maatschappij te rechtvaardigen. Subtype 2 komt voornamelijk voor in de Skandinavische landen. Dit sprookje, dat voornamelijk in het christelijke Europa bekend is, heeft volgens de auteur een sterk antifeministische tendens, geheel in overstemming met de strekking van het bijbelse scheppingsverhaal waarin Eva als de oorzaak van alle kwaad en ellende op aarde wordt voorgesteld. De studie bevat behalve een bibliografie de tekst van de 57 versies van het sprookje die Geddes gebruikt heeft. – A.J. Dekker.

R.M. van Heeringen, A.M. Koldewij, A.A.G. Gaalman. *Heiligen uit de modder. In Zeeland gevonden pelgrimstekens.* Zutphen 1987, De Walburg Pers. (Clavis Kunsthistorische Monografieën, 4). 152 p., talr. ill., tab. en kaarten; ISBN 906011-559-7.

Nadat eerder al in Duitsland (vgl. het werk van K. Köster), Engeland (M. Mitchiner) en Frankrijk (A. Forgeais) middeleeuwse pelgrimstekens erkend werden als een belangrijke (kunst)historische bron, is er nu na enkele verspreide publikaties ook een monografie over een belangrijk deel van de in Nederland gevonden pelgrimstekens voorhanden.

Verschenen bij gelegenheid van een tentoonstelling over in Zeeland gevonden pelgrims- souvenirs, belicht het boek deze interessante en lange tijd veronachtzaamde materiële bron. De vondsten (grotendeels gedaan door ‘particuliere (onder)zoekers’, waaronder ook school- jeugd met metaaldetectors gerekend moet worden) concentreren zich in het Verdrongen Land van Zuid-Beveland met als centrum Nieuwlande waarvan het leeuwedeel van de pelgrims- tekens (600 van de meer dan 700 die er bekend geworden zijn) afkomstig is.

In vier artikelen en een uitgebreide catalogus wordt het verhaal verteld bij dit op het eerste gezicht zo onooglijke materiaal. Uitgevoerd in een goedkope dunne metaallegering gaat het hier om een voorbeeld van massaproductie zoals die vanaf de vierde eeuw tot op de dag van vandaag in christelijke bedevaartoornden te vinden is. Na een algemene inleiding over

middeleeuwse pelgrimstochten en bedevaartssouvenirs (p. 8-17, door Gaalman), richt het boek zich op Zeeland en de daar gevonden pelgrimstekens en komen provinciaal archeoloog Van Heeringen, maar vooral kunsthistoricus Koldewey aan het woord (A.M. Koldewey, Zeeuwse pelgrimstochten 18-25; R.M. van Heeringen, De archeologische context van de Zeeuwse vondsten, 26-32). Uit 22 verspreide collecties werden 713 in Zeeland gevonden pelgrimstekens geïnventariseerd. Een belangrijk project, dat ons behoedt voor een stroom van deelpublicaties waarbij één geïsoleerd pelgrimsteken of één verzameling (of verzameelaar) het uitgangspunt vormt. Nu komt de context volledig tot zijn recht: de plaatsen van herkomst, de iconografische parallellen en het zogenoemde 'bodemarchief'. Helaas blijkt evenals bij de riviervondsten in het buitenland ook het Zeeuws bodemarchief slechts een beperkte informatiebron te zijn. Vooral Nieuwlande levert gegevens over datering en cultuurhistorische context. Als datering voor dit soort insignes wordt de periode van de veertiende tot de zestiende eeuw bevestigd (voor Nieuwlande meer specifiek de periode van het einde van de veertiende tot het begin van de zestiende eeuw) en blijkt hoe het merendeel van de pelgrimstekens voor de bezitters na verloop van tijd (sedert de pelgrimstocht) zijn waarde verloor en samen met het huisvuil werd weggegooid.

Het boek ontleent zijn waarde vooral aan het catalogusdeel (een representatieve selectie van 114 tekens uit de 713 tot nu toe bekend geworden in Zeeland gevonden pelgrimstekens en souvenirs; 44-140) en aan het daaraan voorafgaande hoofdstuk IV (33-43), waarin een eerste analyse van het Zeeuwse materiaal wordt gepresenteerd. Gelukkig is in de catalogus gekozen voor een ordening naar plaats van herkomst (vgl. hier onze bespreking van R. van der Linden, *Bedevaartvaantjes*, in: VB 14,1 p. 106-109). Aldus passeren 44 middeleeuwse bedevaartplaatsen de revue (van twaalf plaatsen waren overigens eerder geen insignes bekend). Een reeks van niet te localiseren tekens en een rubriek 'andere bedevaartssouvenirs' (ampullen, luidklokjes en hoorntjes) sluiten de catalogus af. In een kort bestek worden trefzeker en genuanceerd een typologie, een beschrijving van de betreffende oorden en een eerste iconografische analyse geboden. Het grootste deel van dit werk, de identificatie en beschrijving, is door Koldewey verricht.

In hoofdstuk IV wordt kort aangegeven hoe dit materiaal in allerlei onderdelen van het middeleeuwse bedevaartonderzoek kan functioneren. Op basis van het geïnventariseerde en beschreven materiaal werden een aantal bewerkingen uitgevoerd zoals het afzetten van de herkomst van de in Zeeland gevonden souvenirs tegen het aantal aangetroffen exemplaren en de afstand tussen de plaatsen en Zeeland (Tabel D) en de vergelijking van de Zeeuwse tekens met de uit Zeeland gemaakte strafbedevaarten (Tabel A en B, en E) en de in Vlaamse (Gents-Brugse) gebedenboeken opgenomen insignes (Tabel E). Aldus blijkt hoe de pelgrimstekens het beeld dat we hebben van het middeleeuwse bedevaartwezen op een belangrijke manier aanvult. In algemene zin zou men kunnen zeggen dat we langs deze weg zicht krijgen op de bedevaart van de doorsnee-bevolking in de (late) middeleeuwen.

De enige kanttekening die ik zou willen plaatsen betreft het begrip 'pelgrimsteken'. Achter de selectie en het in het boek niet altijd consistente gebruik van de termen 'pelgrimsteken', 'bedevaartssouvenir', 'pelgrimsinsigne', 'devotionalia' gaat de fundamentele kwestie schuil van de functie-omschrijving en de vandaaruit gesuggereerde definitie van een pelgrimsteken. Ik zou een strikt(er) onderscheid maken tussen een primair religieuze functie en een primaire souvenir-functie en aldus komen tot een onderverdeling van devotionalia enerzijds en tekens of souvenirs (herinneringstekens) anderzijds. Een ampul is volgens deze onderscheiding eerder te rekenen tot het genre van eulogie- of devotie-voorwerpen en niet tot de pelgrimstekens. Hierbij dient er natuurlijk op gewezen te worden dat er een functieverhuizing kon plaatsvinden en dat een teken door contact met een heilige plaats of reliek of door een liturgische handeling een zekere 'meerwaarde' kon krijgen. Een precieze afgrenzing is

hier onmogelijk, maar niettemin zou een (werk)omschrijving van devotionalia, eulogia, souvenir, teken, insigne via de daaraan gekoppelde functie(s) wenselijk (geweest) zijn. – P.G.J. Post.

Hekma, Gert, en Herman Roodenburg (red.). *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850*. Nijmegen 1988, SUN. 285 p., ill.; f 38,50; ISBN 90-6168-280-0.

De geschiedenis van de seksualiteit is heel lang een terrein gebleven dat maar zelden door Nederlandse historici betreden werd. Voorzover iemand er zich mee bezighield, waren dat in hoofdzaak artsen die meestal weinig oog hadden voor de sociale context van seksueel gedrag. Ze keken vooral naar de fysieke aspecten en zagen te weinig in dat aan seksuele relaties in verschillende tijdperken en samenlevingen op uiteenlopende wijze vorm wordt gegeven. Welke vorm, dat hangt af van de opvattingen, waarden en normen in de betrokken samenlevingen.

Deze uitgangspunten legden *Gert Hekma* en *Herman Roodenburg* voor aan verschillende Nederlandse historici die zich de laatste jaren met gezinsgeschiedenis, mentaliteitsgeschiedenis en onderzoek naar seksualiteit in het verleden hebben beziggehouden. Voorzien van een proloog – waarin de twee redacteuren kort ingaan op begripsvorming, bronnen, thema's en nieuwe perspectieven – en een epiloog – waarin de antropoloog *Anton Blok* verschillende aanzetten tot een historisch-antropologische benadering van seksualiteit bespreekt – vormen de bijdragen van deze historici te zamen de bundel *Soete minne en helsche boosheit*. De bundel wil een overzicht bieden van de huidige stand van Nederlands onderzoek op het gebied van de geschiedenis van de seksualiteit.

Het door Hekma en Roodenburg aangekondigde uitgangspunt houdt in dat in deze bundel, zoals de ondertitel ook aangeeft, eerder de nadruk ligt op de voorstellingswereld, de mentaliteit vanwaaruit seksueel gedrag begrepen dient te worden, dan op dat gedrag zelf. En dat is wel eens jammer. We horen veel interessants over hoe het vroeger wèl hoorde, en nog meer over allerlei vormen van seksueel gedrag die in het verleden niet gepast werden gevonden. Maar onze nieuwsgierigheid naar wat eigenlijk de 'gewone' seksuele omgangsvormen waren, naar seksualiteit binnen het huwelijk en naar de meest gangbare ideeën over de verhouding tussen de seksen wordt eigenlijk maar ten dele bevredigd. Het is natuurlijk ook niet zo gemakkelijk daarover veel aan de weet te komen. De gewone, weinig spectaculaire dagelijkse praktijk van dit soort relaties is slecht gedocumenteerd. Bijna niemand nam (en neemt) de moeite over het vanzelfsprekende gedetailleerd te schrijven, terwijl afwijkende, verboden en strafbare vormen van seksueel gedrag aandacht kregen van zowel dichters als wetgevers, van moralisten, roman- en pamfletschrijvers en auteurs van kluchten. Dat zijn dan ook de voornaamste bronnen waarvan de auteurs in deze bundel gebruik hebben gemaakt.

In de drie artikelen die vooral gebaseerd zijn op gegevens uit de rechterlijke archieven staat de 'afwijkende' praktijk centraal – en het zijn ook vooral deze stukken waarin seksueel gedrag heel duidelijk in een *sociale* context wordt geplaatst. *Van der Meer* geeft een heel goed idee van stedelijke homoseksuele subculturen in de Republiek. Hij bespreekt daarbij zowel de seksuele praktijk als de gebruikelijke codes en ontmoetingsplaatsen. Maar hij gaat ook in op het 'zelfbeeld' en op de wijze waarop een 'homoseksuele identiteit' zich in de achttiende eeuw ontwikkelde. Aan de hand van een aantal gevallen van kindermoord laat *Faber* zien dat in de achttiende eeuw niet precies dezelfde categorieën vrouwen terechtstonden voor dit delict als in de zeventiende eeuw. En hij maakt duidelijk dat deze verandering eerder te maken had met een gewijzigd vervolgingsbeleid (en mogelijk met de manier waarop verdachten inspeelden op verwachtingen van de overheid) dan met een feitelijke verandering

in de praktijk van kindermoord. In haar artikel over prostitutie gebruikte *Van de Pol* niet alleen rechtbankverhoren en zeventiende-eeuwse populaire geschriften, maar ook de zogeheten ‘bordeeltjes’, een onderafdeling van de beroemde Hollandse genreschilderijen. Uitgaande van de intrigerende vraag wat de aanwezigheid van dergelijke ‘bordeeltjes’ in de huiskamers van brave burgers en boeren eigenlijk betekende, koppelt ze een beschrijving van de praktijk in de Amsterdamse bordelen aan het probleem van ‘beeldvorming’ over prostitutie en opvattingen over betaalde liefde en overspel in het zeventiende-eeuwse Holland.

Normen, en dan vooral de veranderende normen van de late achttiende eeuw – al dan niet vastgelegd in officiële wetgeving – spelen de hoofdrol in de laatste drie artikelen van de bundel. *Huussen* richt zich op de wetgeving ten aanzien van de verboden graden van bloed- en aanverwantschap en incest en plaatst deze in het kader van meer omvattende huwelijkswetgeving. Levendige discussies tijdens de Bataafse Republiek en de daaropvolgende jaren over de opnieuw te bepalen regels reflecteren de verschillende opvattingen. *Noordam* signaleert hoe moralisten in dit tijdperk vooral bij de werkende bevolking een toenemend verval van zeden signaleerden en naast traditionele ook meer ‘verlichte’ remedies, zoals beter onderwijs en andere opvoedkundige methodes, voorstelden. Beiden gaan ook kort in op de vraag in hoeverre deze attitudes samenhangen met veranderende opvattingen over het gezin. Evenals Noordam houdt *Hekma* zich vooral bezig met de geschriften van moralisten. In dit geval gaat het voorstel over de verhandelingen die gedurende de late achttiende en het grootste deel van de negentiende eeuw verschenen over (en vooral waarschuwen voor de gevaren van) ‘zelfbevlekking’. Het aanzienlijke bereik van deze vermanende tractaten is bijna even interessant als de soms paradoxale effecten van de verkondigde pedagogische inzichten.

Normen en opvattingen over hoe het wel en niet hoorde op seksueel gebied spelen ook de belangrijkste rol in de bijdragen die betrekking hebben op een veel vroegere periode. Zoals *Van Buuren* en *Bange* aangeven, komen in middeleeuwse verhandelingen over seksualiteit telkens weer thema’s als eer, schaamte, schuld en zonde aan de orde. Ook vinden we hier de notie van de onverzadigbare vrouw die een permanente bedreiging vormt voor de eer van haar man. In de bijdrage van *Leuker* en *Roodenburg* over bedrogen echtgenoten en de symboliek van de hoorndrager blijkt dat zeventiende-eeuwse Nederlanders de verbinding tussen seksueel gedrag en eer/schande eveneens aansprak. Ze vermaakten zich althans uitstekend bij – veelal uit mediterraan gebied ‘geïmporteerde’ – kluchten waarin bedrogen echtgenoten ten tonele werden gevoerd. In een interessant essay over libertinisme en verhalend proza tussen 1650 en 1700 tenslotte, krijgen we eveneens te maken met de invloed van buitenlandse geschriften. *Haks* laat zien dat Franse libertijnse geschriften nauwelijks aansloegen bij een Nederlands publiek en hij concludeert dat “de seksuele voorstellingen in de Nederlandse romans dichter bij de gangbare opvattingen over seksualiteit stonden dan de in extremiteit excellerende libertijnse roman”.

Verspreid komen we op deze manier in verschillende stukken aspecten tegen die elk voor zich geschikt zouden zijn voor nieuwe onderzoeken. *Soete minne en helsche boosheit* is dan ook een terreinverkenning. En het lijkt me één van de verdiensten van zo’n verkenning dat ze nieuwe vragen oproept en problemen aan de orde stelt die verder gaan dan ‘seksualiteit’ op zich. – Florike Egmond.

Hengel, J.F. van. *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland.* (Bijdragen tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van Nederland, derde stuk). Ongew. herdr. van de uitgave 's-Gravenhage 1875; met een naw. van J.T. van Minnen. Loenen a/d Vecht 1987, Antiquariaat Hoog Antink. 355, 16 p.; tab., krt.; bij het naw. foto's e.a. ill.

Hoewel in de negentiende eeuw (tot c.1880) het grootste aantal medisch-geografische publikaties verscheen, zijn al in de achttiende eeuw vergelijkbare werken ontstaan (zie A.C. de Vooy, 'De opkomst van de medische geografie in Nederland', *Geografisch tijdschrift* 4 (1951) 1-8). De arts I.J. van den Bosch met zijn *Natuur- en geneeskundige verhandeling van de oorzaken, voorbehoeding, en geneezing der ziekten, uit de natuurlijke gesteldheid van het vaderland voortvloeiende*, verschenen in 1778 als antwoord op een prijsvraag van de Hollandsche Maatschappij der Weetenschappen, is te beschouwen als de grondlegger van de medische geografie. Meer artsen zagen daarna het belang in van het verzamelen van gegevens uit het hele land over fysische, klimatologische en medische toestanden. Zij verenigden zich onder Van den Bosch in een 'correspondentie-sociëteit' die van 1783 tot 1793 deze informatie in de 'Verhandelingen van de Natuur- en Geneeskundige Correspondentie- Sociëteit in de Vereenigde Nederlanden' publiceerde. Uit volkskundig oogpunt is het gelukkig dat door de mededelingen over o.a. de eet- en drinkgewoonten van streek of plaats deze Verhandelingen een prachtige bron zijn voor het voedingsonderzoek. In het bijzonder wordt aandacht besteed aan het gebruik van koffie en thee.

Waar in de achttiende eeuw sterke nadruk ligt op de direkte invloed van het fysisch milieu op de gezondheidstoestand met weinig aandacht voor zeden en gewoonten, worden in de negentiende eeuw de sociale omstandigheden als een belangrijke faktor in de gezondheidstoestand gezien. Een vroeg voorbeeld hiervan is C. J. Nieuwenhuijs, *Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving (topographie) der stad Amsterdam*, verschenen in de periode 1816-1820. Nieuwenhuijs beschrijft o.m. eet- en drinkgewoonten, leefwijze, kleding, vermaken en feestelijkheden, gebruiken bij begraven en geeft uitgebreide leefregels voor voeding en kleding. In de loop van de negentiende eeuw verschijnen nog diverse geneeskundige plaatsbeschrijvingen.

In 1865 uitte Thorbecke de wens dat de geneeskundige inspecteurs informatie zouden gaan verzamelen ten behoeve van de medische topografie van Nederland. Voor Zeeland, Friesland, Overijssel en Limburg resulteerde dit slechts in 'natuurkundige' plaatsbeschrijvingen. Van Hengels werk is de enige geneeskundige plaatsbeschrijving in deze reeks. Deze praktiserend arts, met talrijke geschriften tegen sociale misstanden op zijn naam, is één van de weinigen die een complex van factoren verantwoordelijk stellen voor de sociaal-hygiënische toestand: natuurlijke omstandigheden, gebruik van de bodem, en maatschappelijke oorzaken zoals beschavingsniveau, welvaartsniveau, en levenswijze (voeding, huisvesting). Van Hengel beperkt zich niet tot het signaleren van misstanden, maar velst ook een oordeel en doet voorstellen tot verbetering. De beschrijving van de situatie gaat vergezeld van een groot aantal zeer gedetailleerde overzichten, tabellen over o.a. bevolking, oorzaken van overlijden, aanwezig onderwijs, verdiensten, inventaris en budget. Het is duidelijk dat deze geneeskundige plaatsbeschrijvingen voor het volkskundig onderzoek een zeer waardevolle bron zijn.

In een nawoord geeft Van Minnen een levensbeschrijving van Van Hengel, en gaat hij in op diens activiteiten en zijn betekenis voor de verbetering van de sociaal-hygiënische toestand in Hilversum en omgeving. – M.L.C. van Zuylen.

Holbek, Bengt. *Interpretation of fairy tales. Danish folklore in European perspective.* Helsinki 1987, Academia Scientiarum Fennica. (FF Communications, 239). 660 p.; ill., tab., krt.; ISBN 951-41-0548-6.

Wat is de betekenis van het wonderbaarlijke in sprookjes? Op deze vraag probeert Holbek in dit boek een antwoord te geven. Eerst selecteert hij nauwkeurig de sprookjes waarvan hij de betekenis wil bepalen. Hij kiest voor de sprookjes die Ewald Tang Kristensen in de periode 1870-1900 in Jutland in Denemarken heeft opgetekend, d.w.z. de wondersprookjes (de nummers 300-749 in de catalogus van Aarne-Thompson), waarvan hij alleen die typen gebruikt die verteld zijn door vertellers van wie minimaal drie sprookjes zijn opgetekend. Dit om enige garantie te hebben dat het sprookjes betreft van echte vertellers. Hij komt zo op een aantal van 770 sprookjes van 127 vertellers, waarvan ca. 60% mannen. Deze vertellers behoren tot het plattelandsproletariaat. De onderzochte sprookjes worden nader gedefinieerd als verhalen die eindigen met een huwelijk of met de overwinning van twee gelieven. Ze vormen een subgenre van het sprookje.

Holbek stelt dat er een verband bestaat tussen de inhoud van de sprookjes en de levensomstandigheden van de vertellers en dat derhalve de betekenis van deze sprookjes alleen kan worden begrepen op basis van de context waarin ze zijn verteld. Die context karakteriseert hij als volgt. De sprookjes zijn verteld door specialisten, niet door het 'gewone volk'; de vertellers en hun publiek behoren tot de lagere sociale groepen in traditionele gemeenschappen; de sprookjes zijn bestemd voor volwassenen en worden als fictie opgevat; de vertellers identificeren zich met de held van het sprookje, waardoor de repertoires van mannen en vrouwen verschillen. Sprookjes schilderen een wereld zoals die zou moeten zijn en houden, zoals door verscheidene verzamelaars is gesignaleerd, aldus een gevoel van rechtvaardigheid in stand.

Holbek stelt dat ook het wonderbaarlijke een relatie met de werkelijkheid van vertellers en toehoorders gehad moet hebben, want anders zou het zich niet zo lang in de sprookjes hebben kunnen handhaven. Het heeft hierin een symbolische betekenis die verwijst naar de gevoelens van vertellers en toehoorders. De reden waarom die symboliek wordt gebruikt, is dat de werkelijkheid waarnaar deze sprookjes verwijzen, in de kleine vertelgemeenschappen soms als pijnlijk ervaren werd. Men diende zich behoedzaam uit te drukken. De grote vraag is of de vertellers zich van die symboliek bewust waren. Holbek denkt van wel, maar kan dat niet bewijzen.

Voor de interpretatie van de sprookjes gaat Holbek uit van het aangepaste rollenschema van Köngas Maranda (hoog/laag, man/vrouw en jong/volwassen). Dit correspondeert met de werkelijke situatie van de Deense vertellers: een jongeman moest op eigen benen kunnen staan en kon alleen trouwen met toestemming van het meisje en de ouders. Verder hanteert hij een sterk vereenvoudigde versie van het Proppiaanse model van de handeling (vijf episode) en een reeks regels die de productie van symbolen in het sprookje bepalen. Een belangrijke regel is bijvoorbeeld die van de splitsing waarbij conflicterende aspecten van een karakter over verschillende personages worden verdeeld. Zo is volgens Holbek de draak vaak een afsplitsing van de negatieve kant van de vader.

Met deze hulpmiddelen interpreteert hij achtereenvolgens alle versies van een bepaald sprookjestype (AT 433) en een bepaalde versie van een reeks verschillende sprookjestypen van verschillende sprookjesvertellers, zowel mannen als vrouwen (p. 457-597). In de meeste interpretaties kan ik hem zonder veel moeite volgen. Dat is ook niet verwonderlijk, omdat de sprookjes streng op de boven beschreven thematiek zijn geselecteerd. Telkens is er sprake van een jonge held(in) die zich een goede plaats in de samenleving tracht te veroveren (huwelijk, sociaal aanzien, bezit) en daarbij een reeks van moeilijkheden moet overwinnen. Deze

komen meestal voort uit de emotionele bindingen tussen vader en dochter, moeder en zoon, rivaliteit tussen familieleden, seksuele verlangens e.d.

Problematisch vind ik toch soms de gedetailleerde interpretatie van de wonderbaarlijke elementen in termen van dergelijke conflicten. Holbeks schema oefent naar mijn smaak een te grote dwang in deze richting uit. Zo worden de twee betoverde mannen in sprookje AT 433 die door de heldin worden onttoverd, geïnterpreteerd als haar zonen. Wanneer zij later moet kiezen tussen deze mannen en haar teruggekeerde echtgenoot wordt dit geïnterpreteerd als het conflict tussen de emotionele binding aan haar kinderen en aan haar echtgenoot. Zij kiest voor haar echtgenoot en dit wordt weer gezien als het tegenwicht tegen de desastreuze binding van haar schoonmoeder aan haar echtgenoot in het begin van het sprookje. Schematisch ziet dat er aardig uit, maar een dwingend bewijs ontbreekt. Andere interpretaties blijven mijns inziens mogelijk waarbij minder een beroep op problematische relaties gedaan behoeft te worden.

De regels die Holbek voor de productie van symbolen heeft opgesteld, maken het hem ook vaak wel gemakkelijk om de inhoud van de sprookjes in zijn interpretatieschema in te passen. Zo kan volgens de regel van de splitsing de rode ridder, die in diverse versies van sprookje AT 433 als tegenspeler van de heldin optreedt, als een afsplitsing van de kwade aspecten van de schoonmoeder worden beschouwd. Dit geldt, in een ander sprookje, ook voor de koning van Turkije die een meisje gevangen houdt. Zij vervullen inderdaad dezelfde functie in de sprookjes, maar om ze nu stevast alleen maar als de afsplitsing van de kwade schoonmoeder te beschouwen, gaat mij toch te ver.

Ook in deze studie blijft de moeilijkheid dat niet echt duidelijk wordt of en in hoeverre de vertellers zich van de verborgen betekenissen van het wonderbaarlijke in de sprookjes bewust zijn geweest. Holbek gaat op p. 406-409 op dit probleem in en stelt dat er geen redenen zijn om aan te nemen dat de sprookjesvertellers zich niet van deze betekenissen bewust waren. Zij stonden immers onder directe censuur van hun toehoorders en konden hun fantasie niet zo maar de vrije loop laten. De introductie van een figuur als de rode ridder moet dan ook volgens hem heel bewust plaatsgevonden hebben omdat een verteller, en mogelijk ook het publiek, het pijnlijk vond om de moeder een kwade rol te laten spelen.

De vraag blijft echter toch of vertellers en publiek, nadat een dergelijke innovatie was geaccepteerd, zich van deze gevoeligheden en 'oorspronkelijke betekenissen' later nog bewust geweest zijn. Het lijkt mij onvermijdelijk dat dergelijke vernieuwingen voor hen een eigen betekenis aangenomen hebben.

Deze kanttekeningen hebben betrekking op de praktische toepassing van Holbeks benadering. Ze laten het principe van zijn benadering echter onaangetast.

Holbeks boek bevat naast de interpretatie van de sprookjes (457-565) een uitvoerige beschrijving en analyse van zijn bronnenmateriaal, de wijze waarop het tot stand is gekomen, de context van de verhalen (23-183) en een kritische uiteenzetting over de diverse richtingen in de interpretaties van het sprookje (187-403). Zijn conclusie (601-607) bevat ook enkele speculaties over ontstaan, verspreiding en ouderdom van het sprookje. De ondertitel van het boek zal vooral hierop betrekking hebben. Holbeks kritische en heldere manier van redeneren en presentatie hebben een prachtig boek opgeleverd over een onderwerp waarover tot nu toe veel is gefantaseerd en weinig nagedacht. – A.J. Dekker.

Hugenholtz, F.W.N. *Historici over heiligen*. Amsterdam/Oxford/New York 1987, Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij. (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, N.R. 50 nr. 5). 22 p., 1 ill.; ISBN 0-444-85676-5.

In tal van disciplines, waaronder niet in de laatste plaats de geschiedwetenschappen, kan men de laatste jaren een opmerkelijke herwaardering van de hagiografie constateren.

In aansluiting op het Anagni-onderzoeksproject (vgl. F.W.N. Hugenholtz e.a., *The Anagni-frescoes – a manifesto. A historical investigation*, in: Meded. v.h. Hist. Instituut in Rome 41 (NS 6) (1979) 139-172) belicht Hugenholtz in zijn bijdrage aan de Mededelingen van de KNAW de aard (mogelijkheden en beperkingen) van hagiografisch bronnenmateriaal. Uitgangspunt voor dit betoog over het heiligenleven als historische bron vormt de Magnus-hagiografie. Dat men bij historisch onderzoek naar de heilige Magnus (feestdag 19 augustus) inderdaad, zoals de Bollandist Cuper(us) al opmerkte, een uiterst ingewikkeld labyrint betreedt wordt door Hugenholtz in een korte en op diverse onderdelen ook op de Nederlanden betrokken schets aangetoond. Fijntjes merkt hij daarbij op dat hij het labyrint dan nog niet eens binnengegaan is, maar van buiten beschrijft.

Via de Magnus-hagiografie wil Hugenholtz een drietal methodische aspecten belichten. Allereerst het onderscheid tussen zuiver historisch-hagiografisch onderzoek en onderzoek verricht ten behoeve van kerk, liturgie en heiligenverering. Vervolgens het standpunt, heiligenlevens niet te benaderen als een bron om iets over de heilige te weten te komen, maar over zijn of haar vereerders en hagiografen (en inderdaad kunnen dan zeer onbetrouwbare bronnen zeer betrouwbaar worden). Het derde en laatste oogmerk van Hugenholtz betreft de contextualiteit; dit aspect spreekt uit het slot van zijn bijdrage: "Vooral hoop ik te hebben duidelijk gemaakt dat hagiografische problemen pas goed kunnen worden aangepakt wanneer de onderzoekers niet blijven ronddraaien in een zuiver hagiografisch cirkeltje. Het is van belang het genre hagiografie in een bredere context te bestuderen en elk hagiografisch product zowel te beschouwen als iets dat past in een eeuwenoude traditie als als iets dat telkens opnieuw een product is van zijn eigen tijd en aan die tijd gebonden behoeften" (p. 22).

Een heldere uiteenzetting over een complexe kwestie, waarbij ik slechts één kanteekening zou willen plaatsen. Die betreft het liturgie-historische werk van Henri Leclercq in de *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de la Liturgie (DACL)*. Bij twee elementaire onderdelen (over relieken en over confessor/martyr) leunt Hugenholtz zwaar op Leclercq. Ik acht nu de twee gebruikte artikelen van Leclercq onvolledig en onbetrouwbaar (vgl. *Reliques et reliquaires* (niet: religiaires) in: DACL 14/2, 1948, cols. 2294-2359 en *Confessor* in: DACL 3/2, 1914 (niet: 1948) cols. 2508-2515; via deze gegevens dienen de noten 6 en 29 gecorrigeerd en aangevuld te worden). Inmiddels zijn er betere studies over deze thema's. Het verdient in dit verband aanbeveling dat de (overigens nog zeer milde) studie van Th. Klauser over leven en werk van Leclercq ook buiten de kring van christelijk archeologen gelezen wordt (vgl. Th. Klauser, *Henri Leclercq (1869-1945), vom Autodidakten zum Kompilator grossen Stils*. Münster 1977 (Jahrbuch für Antike und Christentum, Erg. Bd. 5)).

Tot slot wil ik in dit verband graag nog wijzen op een tweetal zeer nauw bij Hugenholtz' onderwerp aansluitende artikelen in de onlangs verschenen bundel *De heiligenverering* (ed. A. Hilhorst, Nijmegen 1988): M. van Uytfanghe, Het 'genre' hagiografie (63-98) en F. van Ommeslaeghe, De Bollandisten en hun bijdrage tot de oud-christelijke studiën van 1838 tot heden (114-129). – P.G.J. Post.

Jansen, G.H. *Een roes van vrijheid. Kermis in Nederland*. Tweede druk. Meppel/Amsterdam 1987, Boom. 468 p., talrijke ill.; f 47,-; ISBN 90-6009-699-1 (geb.).

Meer dan tien jaar geleden hebben de antropologen Brunt en Bovenkerk sociologen verweten dat zij teveel aandacht schonken aan de middengroepen in de samenleving en dat zij de onderzochten te afstandelijk benaderden, bv. door het gebruik van enquêtes. In plaats daarvan hielden zij een pleidooi voor studies naar de 'rafelrand' van de samenleving en voor een 'levensechte' presentatie van de onderzoeksresultaten (vgl. VB 4 (1978) 65-66, 123). Het werk van G.H. Jansen, nog wel een socioloog, komt in sterke mate overeen met wat hun voor ogen stond: hij kiest de kroeg, de straat (vgl. VB 3 (1977) 101, 6 (1980) 42) of zoals

nu de kermis tot onderwerp en zijn boeken daarover munten uit door leesbaarheid. Hij laat zijn informanten zelf aan het woord en geeft een persoonlijk getint verslag van zijn indrukken.

In dit boek over de kermis vormen verslagen van gesprekken met tien kermisexploitanten en beschrijvingen – waarin tevens enkele betrokkenen aan het woord komen – van de kermissen van Ubachsberg, Tilburg, Zijdewind, Terborg en Zuidlaren in het begin van de jaren tachtig de hoofdmoot. Daaraan gaat een globaal overzicht vooraf van de geschiedenis van de kermis in Nederland vanaf de middeleeuwen tot heden. De auteur heeft daarvoor gebruik gemaakt van archivalia, gedrukte bronnen en literatuur. In zijn inleiding zegt hij zijn studie slechts als een terreinverkenning te willen beschouwen, geschreven voor een breed publiek. Dat lijkt me te bescheiden. Zijn boek is een voortreffelijke documentatie, die toekomstige onderzoekers nog lange tijd zal kunnen inspireren. – J. Helsloot.

Joode, Ton de. *Het versierde brood. Feiten en folklore rondom de boterham.* Zwolle 1985, Uitgeverij Waanders. 96 p., talrijke ill.; ISBN 90-6630-041-8.

Deze uitgave kan kort worden getypeerd als een makkelijk leesbaar boek vol prachtige illustraties (deels zwart-wit, deels in kleur), waarin overwegend kritiekloos wordt herhaald wat elders al geschreven is (zonder rechtstreekse literatuurverwijzingen overigens) en waarin nauwelijks een poging gedaan wordt om de historische werkelijkheid recht te doen. – J. Jobse.

Klausing, Jef. *Zingende baren. 140 Vissersliederen en liederen van de zee uit Vlaanderen.* Verzameld, gerangschikt en toegelicht. Oostende [1986], J.H. Klausing (uitg. in eigen beheer). 266 p.; talr. ill.; 1 krt.

De samensteller van dit boek verzamelt al sinds 1945 vissersliederen en andere liederen van de zee uit het Vlaamse taalgebied; zijn collectie bestrijkt de periode van het eind van de achttiende eeuw tot aan het eind van de tweede wereldoorlog. De beperking tot juist dit liedgenre heeft alles te maken met de woonplaats van de schrijver: het Westvlaamse Oostende.

Uit zijn omvangrijke verzameling, afkomstig uit zowel mondelinge als schriftelijke overlevering, zocht Klausing voor deze publicatie vooral de liederen uit die hij het meest kenmerkend vond voor een bepaalde tijd en levenssituatie. Het boek is ingedeeld in categorieën als ‘het ruwe leven aan boord’, ‘rampen en ongevallen op zee’, ‘het leed van de nabestaanden’, enz. Binnen elke categorie worden de liederen in verband gebracht met het tijdsgebeuren waaruit ze zijn ontstaan. Behalve dat de liederen zijn voorzien van commentaar en toelichting omtrent herkomst en ontstaan, besteedt Klausing ook aandacht aan de verspreiding van het betreffende lied, de gelegenheden waarop het lied ten gehore werd gebracht, en de zangers en makers van tekst en melodie.

Inhoudelijk staan vooral twee dingen centraal in deze selectie, beklemtoont Klausing: de getuigenis van “de rampen en de vreselijke ogenblikken die onze Vlaamse vissers en hun gezin hebben gekend”, en de geleidelijke evolutie van “de taal en de toon” die “als het ware de sociale en economische ontwikkeling van het bedrijf op de voet volgen”. Wat dit laatste betreft, zijn bijvoorbeeld de liederen rondom het thema arm - rijk aanvankelijk bedelliederden, bedoeld om milde giften in te zamelen naar aanleiding van rampen en ongevallen op zee. Later groeit dit liedtype uit tot een openlijke klacht over de onrechtvaardige sociale verschillen.

In deze bundel wordt waar mogelijk bij een lied ook de wijsaanduiding (‘op de wijze van ...’) genoemd. De melodieën zelf zijn echter niet opgenomen. Dat is jammer, omdat de samensteller in de presentatie van zijn materiaal wel naar een zekere volledigheid heeft

gestreefd en er bovendien van de meeste liederen, zoals hij schrijft, nog opnamen op toonband bestaan. Overigens kunnen belangstellenden bij hem wel copieën van deze opnamen bestellen.

Aan het eind van het boek is een handzame lijst van titels en beginregels opgenomen, gevolgd door een opgave van geraadpleegde bronnen, een bibliografie en een lijst met biografische en andere bijzonderheden over de makers, zangers en uitgevers van de liederen.

Al met al een gedegen en toe te juichen publicatie van een collectie liederen die anders louter 'verzamelobject' was gebleven en daarmee, zoals Klausning opmerkt, onontkoombaar ten offer zou zijn gevallen aan "de recyclage molen met als enige bijdrage tot de gemeenschap: vervangen van een boom die anders tot papier zou vermaald worden". Daar is dus nu een stokje voor gestoken. – R. Fassaert.

Knippenberg, Hans, en Ben de Pater. *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800.* Nijmegen 1988, SUN. 222 p., talr. ill.; f29,50; ISBN 90-6168-286-X.

De auteurs behandelen de eenwording van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw op een reeks van terreinen: economie, communicatie, demografie, politiek, taal, onderwijs en godsdienst. In het begin van de negentiende eeuw zijn de regionale verschillen op al deze terreinen nog duidelijk aanwezig. Ook het gevoel van Nederlandschap is dan in de zuidelijke en oostelijke provincies minder sterk ontwikkeld dan in het westen van het land. De auteurs onderbouwen d.m.v. talrijke tabellen en verspreidingskaarten dit proces van schaalvergroting en van vervaging van regionale verschillen. De ontwikkelingen gaan meestal van het westen van het land uit. Ze hebben hun betoog gebaseerd op een grote hoeveelheid literatuur. Voor wie zich bezighoudt met de verspreiding van culturele verschijnselen vormt dit boek een handige eerste handreiking voor de maatschappelijke ontwikkelingen op velerlei terrein. – A.J. Dekker.

Knippenberg, W.H.Th. *Devotionalia. Religieuze voorwerpen uit het katholieke leven.* Deel 2. Eindhoven 1985, Bura Boeken. 269 p., 54 ill.; f 37,70; ISBN 90-6404-017-6.

In het in 1980 verschenen eerste deel van *Devotionalia* gaf Knippenberg een beschrijving van verschillende soorten religieuze voorwerpen, zoals bidprentjes, huiszegens, bedevaartvaantjes, wijwatervaatjes en dergelijke, die in de periode 1800-1950 voorkwamen in de huiskamers van de rooms-katholieke bevolking in Noord-Brabant.

Een aantal voorwerpen dat daarin nog niet of nog niet volledig behandeld was, komt in dit tweede deel ter sprake. Op dezelfde wijze als in deel 1, op grond van min of meer toevallig bijeengebrachte literatuur en devotionalia-verzamelingen, beschrijft Knippenberg globaal de geschiedenis, vorm, varianten, iconografie, versiering en het materiaal van onder andere het kruisbeeld, heiligenbeeldjes, rozenkransen, aandenkens aan bijzondere gebeurtenissen (bijvoorbeeld geboorte, doop, dood), de kerststal en de kerstboom. Verder geeft hij een overzicht van de broederschappen en congregaties in Noord-Brabant die tot doel hadden bij hun leden de heiligenverering te bevorderen. De betekenis van de religieuze voorwerpen voor de gelovigen en de houding van de kerk tegenover de verering van heiligen door middel van voorwerpen komen slechts zijdelings aan de orde. Evenals deel 1 is het boek in de eerste plaats een inventarisatie, waarin vooral informatie over de voorwerpen zelf en hun geschiedenis te vinden is. – E. Doelman.

Kok, D. *Kopzorgen over hoofdzaken*. Staphorst 1988, Historische Vereniging Staphorst. 199 p., tahr.ill. (tevens themanummer 't Olde Stapperst' 9 nr.3).

In Staphorst en Rouveen werden en worden nog steeds een groot aantal verschillende hoofddeksels en hoofdviersierselen gedragen. De auteur behandelt ze allemaal en volgt daarbij de levensloop, van de groene-deken-muts (voor kleine kinderen) via het oorrijzer tot de doodsmuts. In de beschrijving van de afzonderlijke kledingstukken en sieraden wordt een duidelijke lijn aangehouden. Eerst komen enige algemene opmerkingen over het voorkomen van het betreffende hoofddeksel in vroeger tijden, waarna de oudste gegevens (vaak uit inventarissen of andere archivalia afkomstig) uit Staphorst zelf de revue passeren. Tenslotte wordt de Staphorstse ontwikkeling van de laatste tachtig jaar beschreven. Hierbij is voornamelijk gebruik gemaakt van de herinneringen van een aantal oude Staphorsters, waaronder de textielverkooper (en blauwdrukker) van het dorp, en van (school)foto's.

Het boek staat vol interessante feiten en constatering, waarbij ook verbanden worden gelegd tussen technische vernieuwingen en andere maatschappelijke veranderingen en de veranderingen in de dracht. Daarnaast is het ook nog zeer leesbaar geschreven, waardoor het uitsteekt boven de meeste andere publicaties over klederdracht die in lokale, historisch gerichte tijdschriften verschijnen. – Hans van Koolbergen.

Linden, Renaat van der. *Reuzen in Vlaanderen. Volksleven van vijf eeuwen*. Aartselaar 1986, Vlaams Boekenfonds. (Vlaanderens glorie). 296 p., talrijke ill.; ISBN 90-6930-046-X.

In dit persoonlijk getinte boek, waarin de lezer wordt toegesproken in de tweede persoon enkelvoud, heeft de auteur zijn kennis bijeengebracht over de ommegangsreuzen in Vlaanderen. Hij geeft een per provincie en daarbinnen per plaats geordende inventarisatie van deze reuzen, met vermelding van het jaar van hun ontstaan. Hij benadrukt dat een dergelijke opsomming, op deze schaal en vele eeuwen omvattend, nauwelijks volledig kan zijn en slechts een 'proeve' is. Daaraan vooraf gaan thematische hoofdstukken gewijd aan onder andere de geboorte, de doop en het huwelijk van reuzen, aan de verschillende typen reuzen en aan de wijze waarop zij gemaakt zijn. Deze hoofdstukken bevatten telkens enkele losse gegevens over ommegangsreuzen in een aantal afzonderlijke plaatsen. Daarbij stipt de auteur wel vragen aan naar de sociale achtergrond van degenen die het initiatief namen tot de bouw van reuzen en naar de functie van de reuzen, maar komt nauwelijks tot een beantwoording daarvan. Hij beschouwt de reuzen in het algemeen als een middel om de eigen identiteit van een gehucht, wijk of straat uit de drukken. Ze kunnen optreden bij familiefeesten of bij gelegenheid van de kermis of het carnaval. Hij stelt vast dat de meeste reuzen voorkomen in Oost-Vlaanderen en dat zich in heel Vlaanderen in de eerste helft van de jaren tachtig een sterke toename heeft voorgedaan in het aantal reuzen, maar verbindt daaraan verder geen conclusies. Ook de mededeling van een informant dat vroeger prinses en helden werden uitgebeeld en nu overwegend volkse typen wordt niet uitgewerkt.

Afgezien van de inventarisatie biedt dit boek weinig meer dan een publikatie van betrekkelijk willekeurige gegevens. De auteur heeft wel berichten over ommegangsreuzen in de media genoteerd en navraag gedaan bij gemeenten en verenigingen, maar is grotendeels voorbijgegaan aan de volkskundige en lokaal-historische literatuur over het onderwerp. De waarde van de inventarisatie wordt enigszins gerelativeerd door de mededeling dat zich in de bibliotheek van de Koninklijke Bond der Oostvlaamse Volkskundigen in Gent onuitgegeven, gedetailleerde kaarten bevinden van het voorkomen van reuzen in bepaalde historische perioden en in afzonderlijke provincies. Niet duidelijk is of de auteur ook deze gegevens heeft verwerkt. – J. Helsloot.

Molen, S. J. van der. *Het oude boerenhuis in Zuidoost-Friesland.* Oosterwolde 1988, Stichting Stellingwarver Schrieversronte. 79 p.; 40 ill.; ISBN 90-6466-053-0.

Van der Molen beschrijft een reeds door Allershof (eind negentiende eeuw) en Gallée (begin twintigste eeuw) gesignaleerde huisvorm in de Zuidoosthoek (m.n. in de gemeente Ooststellingwerf), die verwant is aan het Oostnederlandse hallehuis. De auteur gaat, steunend op eigen waarnemingen en gebruik makend van literatuur (afbeeldingen en archivalia ontbreken) in op de oorspronkelijke vorm en de wijzigingen, de uitbreiding in de vorm van een 'Friese' schuur, de ontwikkeling naar dwarsdeeltype en de verspreiding. Vervolgens komen aan de orde het verband tussen boerderijtype en bedrijfsvoering, het (teleurstellende) onderzoek in archieven en, heel summier, de nederzettingsgeschiedenis.

Het tekstgedeelte wordt gevolgd door een uitgebreide serie foto's van boerderijen en details van konstrukties, plattegronden, een konstruktietekening en een aantal situeringskaarten van boerenhuizen op basis van kadastrale kaarten. – M.L.C. van Zuylen.

Pijzel-Dommisse, Jet. *Het poppenhuis van Petronella de la Court.* Utrecht/Antwerpen 1987, Veen/Reflex. 59 p., talrijke ill.; f 19,50 ; ISBN 90-6322-142-8.

Het inrichten van poppenhuizen was in de zeventiende en achttiende eeuw een geliefde bezigheid van vrouwen uit welgestelde kringen, niet alleen in Nederland maar ook elders in Europa. Daar ze een zo natuurgetrouw mogelijke weergave zijn van de woninginrichting van het milieu waarin ze ontstonden, zijn poppenhuizen een waardevolle bron voor het onderzoek naar de wooncultuur. In Nederland zijn zes huizen uit deze periode bewaard gebleven; ze zijn in diverse musea te bezichtigen.

Het uit de late zeventiende eeuw stammende poppenhuis van Petronella de la Court bevindt zich in het Centraal Museum in Utrecht, waar het onlangs gerestaureerd en geïnventariseerd werd. Naar aanleiding daarvan is dit boekje verschenen. Jet Pijzel-Dommisse geeft een gedetailleerde beschrijving van de tien vertrekken en de tuin, en van de zich daarin bevindende voorwerpen en poppen. In de inleidende hoofdstukken geeft zij een overzicht van de aard en de geschiedenis van het huis en behandelt ze in het kort de betekenis ervan voor de tijdgenoten en de waarde als bron. Omdat het voorwerpen en kleding laat zien, die in werkelijkheid vaak verloren zijn gegaan, in een context waarin ze gebruikt en gedragen werden, geeft het poppenhuis belangrijke informatie zowel over de voorwerpen zelf als over het dagelijks leven in een zeventiende-eeuws burgerhuis. Een poppenhuis was niet bedoeld als kinderspeelgoed maar als bezienswaardigheid. Mogelijk droeg het daarnaast ook een moralistische boodschap uit en moest het een beeld geven van het in de literatuur en schilderkunst uit deze periode zo verheerlijkte ordelijke huishouden en deugdzame familielevens met verwijzingen naar de uiterlijke schijn en vergankelijkheid van het leven.

Het boekje geeft veel bijzonderheden over de ca. 1600 voorwerpen die zich in het poppenhuis bevinden, met een groot aantal afbeeldingen maar door het ontbreken van exacte literatuurverwijzingen en van een register heeft het als naslagwerk maar een betrekkelijke waarde. – E. Doelman.

Santiago de Compostela. *1000 jaar Europese Bedevaart.* [Catalogus uitgegeven n.a.v. de gelijknamige tentoonstelling te Gent, 1985]. Gent. 1985, Centrum voor kunst en cultuur. 497 p., talr. ill. en kaarten.

In deze omvangrijke catalogus wordt in woord en beeld een breed scala van aspecten van de bedevaart, van de Jacobus-verering en van het Jacobus-heiligdom Santiago de Compostela aan de orde gesteld. Dit gebeurt via een inleiding en vijftien artikelen (p. 23-201) van bede-

vaartdeskundigen en via een thematisch geordende catalogus van 634 nummers (202-488). Een bibliografie sluit het geheel af (489-496).

Deze catalogus kan zich rekenen tot een reeks belangrijke catalogi die voortkwamen uit vergelijkbare grote tentoonstellingsprojecten (o.a. *Rijn en Maas*, Brussel 1972; *Die Zisterzienser*, Aachen 1980, *Wallfahrt kennt keine Grenzen*, München 1984, *Ornamenta Ecclesiae*, Köln 1985).

Artikelen en catalogus vullen elkaar goed aan. Wel zou een strakker redactioneel beleid bij de artikelen wenselijk zijn geweest. Nu staan uiterst korte artikelen naast zeer uitgebreide en zijn er nogal wat overlappingsen en herhalingen, bijvoorbeeld met betrekking tot de bronnen, oorsprong en ontwikkeling van de Jacobus-cultus en het fenomeen (middeleeuwse) bedevaart in het algemeen.

Voor de reeks inleidende artikelen werd een vermaard gezelschap aangezocht zoals uit een opsomming moge blijken: L. Vazquez de Parga, Inleiding (23-26); R. Plötz, *Traditiones Hispanicae Beati Jacobi* (27-39); S. Moralejo, De Heilige Plaats: begraafplaats en middeleeuwse basilieken (41-53); F. Lopez Alsina, Compostela, stad van de Heilige Jacobus (54-61); A. Bonet Correa, De weg en de kathedraal van Santiago de Compostela in de barokke tijd (62-70); J. van Herwaarden, De Pelgrimage naar Santiago de Compostela (12de-18de eeuw) (71-83); K. Köster, Pelgrimsschelpen en -tekens van Santiago de Compostela en de Europese bedevaartwegen naar Sint-Jacob in Galicië (85-95); P.A. Sigal, De verschillende types van bedevaarten (97-101); R. de la Coste-Messelière, De bedevaartwegen naar Santiago en enkele jacobeiische itineraria (103-121); R. Stalley, Per schip op bedevaart naar Compostela (123-128); J.K. Steppe, De iconografie van de Heilige Jacobus de Meerdere (Santiago) (129-152); M. Durliat, De bedevaartwegen naar Sint-Jacob en de bouw- en beeldhouwkunst (153-163); M.C. Diaz y Diaz, Jacobus-literatuur tot in de 12de eeuw (165-171); P.G. Caucci von Saucken, Reis- en pelgrimsverhalen over Compostela (173-181); J. Filgueira Valverde, De literatuur op de bedevaartweg naar Santiago de Compostela, poëzie en toneel (183-194); J. Lopez-Calo, De muziek op de bedevaarttocht naar Santiago de Compostela (195-200). Speciale vermelding verdient de bijdrage van Steppe waarin een goed overzicht wordt gegeven ten aanzien van de Jacobus-iconografie.

Schokkende nieuwe ideeën of theorieën vindt men er niet; ook blijven toch wel degelijk voorhanden hypothesen over de oorsprong van de heilige plaats Santiago nagenoeg onvermeld, hoewel de studie van O. Engels (*Die Anfänge des spanischen Jakobusgrabes in kirchenpolitischer Sicht*, in: *Römische Quartalschrift* 75 (1980) 146-170) wel opgenomen is in de geselecteerde bibliografie. Is men dat uit de weg gegaan omdat gegevens erop lijken te wijzen dat in Santiago de ketter Priscillianus († 385) begraven ligt op de plek waar men pas na de zevende/achtste eeuw Jacobus begint te vereren? Slechts Plötz roert dit punt, overigens zeer vluchtig, aan (34).

Helaas moet tot slot wel opgemerkt worden dat dit prestigieuze werk wemelt van de drukfouten. – P.G.J. Post.

Schlichting, Frank. *Haus und Wohnen in Schleswig-Holstein. Literarische Zeugnisse des 18. und 19. Jahrhunderts und die Frage ihres Realitätsgehaltes.* Neumünster 1985, Karl Wachholtz Verlag. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins 15). 152 p., 13 ill.; DM 20,-; ISBN 3-5290-2464-3.

In de achttiende en negentiende eeuw zijn plaats- en streekbeschrijvingen, geschreven in de vorm van reisbeschrijvingen of statistische verslagen, een veel beoefend half literair, half wetenschappelijk genre in Europa. Ze hadden tot doel de kennis van het land en de bevolking te vergroten en bevatten zowel informatie over landschap en economie als over werken woonomstandigheden, gewoonten en gebruiken. Dat van deze bron tot nu toe slechts inci-

denteel en niet systematisch gebruik is gemaakt hangt vooral samen met het subjectieve karakter van de beschrijvingen en met de moeilijke bereikbaarheid ervan.

Schlichting heeft in deze studie een groot aantal beschrijvingen van verschillende streken in Sleeswijk-Holstein uit de periode 1752-1847 geanalyseerd op gegevens over wonen en deze vervolgens door onderlinge vergelijking en door toetsing aan landbouwhistorische en bouwkundige literatuur onderzocht op hun betrouwbaarheid. Hij stelt vast dat de streekbeschrijving voor het onderzoek naar de wooncultuur een bron is die niet buiten beschouwing mag worden gelaten, omdat ze vaak als enige over veel zaken, bijvoorbeeld huisinrichting en geografische voorwaarden voor het wonen, gedetailleerde informatie verschaft en dus een goede aanvulling kan zijn op andere bronnen, zoals de boedelbeschrijving. Het voordeel van het gebruik van een reeks beschrijvingen van een streek is dat ze elkaar aanvullen zodat een preciezer beeld ontstaat. Een belangrijk nadeel is echter de neiging van veel schrijvers om elkaar over te schrijven en bestaande stereotiepen te laten voortleven. Bij de waardering van deze bron moet men voorts het standpunt en de bedoeling van de auteur in het oog houden die voortkomen uit de in deze periode algemeen heersende verlichte opvattingen over beschaving en opvoeding van de bevolking en verbetering van de levensomstandigheden. – E. Doelman.

Williams-Krapp, Werner. *Die deutschen und niederländischen Legendare des Mittelalters. Studien zur ihrer Überlieferungs-, Text- und Wirkungsgeschichte.* Tübingen 1986, Max Niemeyer Verlag. (Text- und Textgeschichte. Würzburger Forschungen, herausgegeben von der Forschergruppe 'Prosa des deutschen Mittelalters' 20). 520 p.; DM 198,-; ISBN 3-484-36020-8, ISSN 0174-4429.

Wie zich wil oriënteren in de Latijnse hagiografische literatuur van de middeleeuwen, heeft vooral dank zij de werkzaamheid van de Bollandisten te Brussel een aantal belangrijke hulpmiddelen tot zijn beschikking. In de *Bibliotheca Hagiographica Latina* vindt hij een repertorium van handschriften met heiligenlevens, in de *Acta Sanctorum* vindt hij – weliswaar vaak gebrekkige – tekstuitgaven en in studies van geleerden als Delehaye en De Gaiffier staan hem inleidingen in het genre ter beschikking.

Voor de hagiografische literatuur in de volkstaal was de situatie tot voor kort aanmerkelijk minder gunstig. De hier te bespreken studie van Werner Williams-Krapp, in 1983 door de universiteit van Würzburg als 'Habilitationsschrift' geaccepteerd, brengt daar voor het Duitse en Nederlandse taalgebied echter verandering in. Door de uitvoerige lijsten van handschriften en door het alfabetische register van heiligenlegenden heeft het werk het karakter van een repertorium gekregen. Maar het is meer. Het is tegelijk een diepgravende analyse van het genre van de hagiografie in de volkstaal. Williams-Krapp onderzoekt dit genre in het Duitse en Nederlandse taalgebied aan de hand van zijn drie meest verbreide vertegenwoordigers: de vanuit het zuidwesten verspreide Elzassische *Legenda aurea* (in 1980 door Williams-Krapp in dezelfde reeks uitgegeven), de vanuit het noordwesten verspreide Zuidmiddelnederlandse *Legenda aurea* en de vanuit het zuidoosten verspreide verzameling *Der Heiligen Legende*. De laatste lijkt uiteindelijk de concurrentiestrijd te winnen: aan het eind van de vijftiende eeuw raakt zij door de boekdrukkunst over het hele Duitse taalgebied verspreid. Met 41 drukken tussen 1471/72 en 1521 hoorde het werk "zu den Erfolgsprodukten der Offizinen" (305).

Williams-Krapp onderzoekt van deze drie werken vooral de overleverings- en receptiegeschiedenis. Hij vraagt niet alleen naar herkomst en auteur van de tekst, maar is vooral geïnteresseerd in wat er verder met de tekst gebeurde: hoe werd hij verspreid, hoe en waarom werd hij bewerkt en aan locale of regionale behoeften aangepast, wie lazen de tekst en waar-

om, wat vertelt de tekstoverlevering ons over de heiligencultus, welke religieuze inhoud droeg hij over aan zijn publiek, en tenslotte: waarom werd de tekst op een gegeven moment niet meer doorgegeven? Het gedeelte waarin het bovenstaande complex van vragen op de drie genoemde verzamelingen van heiligenlegenden wordt afgevuurd, vormt het hoofdbestanddeel van de studie.

Daaraan gaat een kort eerste gedeelte vooraf, waarin Williams-Krapp de verschillende typen van collecties van heiligenlegenden voorstelt en de Duitse en Nederlandse varianten ervan bespreekt (7-32). Hij onderscheidt de *legendae* van de met een strikt liturgische functie samengestelde lectionaria en martyrologia. Dit functionele onderscheid is echter niet onprobleematisch. Niet alleen zijn *legendae* en martyrologium soms in éénzelfde codex overgeleverd, maar ook ontstonden in de vijftiende eeuw *legendae* die voor elke dag van de kalender een heiligenlegende bevatten en die vrijwel zeker voor voorlezing in een liturgische context bedoeld waren. De door Williams-Krapp onder de noodnaam *Redaktion des Heiligen Lebens* behandelde meest omvangrijke Duitse verzameling van heiligenlegenden is een voorbeeld van zo'n corpus *legendae*, waar de legenden feitelijk zijn ingevoegd in het kader van een liturgisch martyrologium. De schrijver moet dan ook toegeven dat "die intendierte Gebrauchsfunktion" van deze tekst uitsluitend gezocht moet worden in de voorlezing tijdens het kloosterlijke getijdengebed (332-333), zodat we hier te maken hebben met *legendae* met een strikt liturgische functie.

Williams-Krapp onderscheidt twee hoofdtypen van legendencollecties, te weten die welke volgens het kerkelijk jaar geordend zijn (*per circulum anni*) en die welke naar typen van heiligen geordend zijn. Bij beide zijn de voorbeelden die hij uit de Nederlanden geeft wel erg in de minderheid. Het in het Maastrichtse beggardenklooster samengestelde handschrift met heiligenlevens, nu in Vaalbeek (B), Bibliotheek der Franciscanen, hs. A 21, zou een goed voorbeeld geweest zijn van de "Legendare von Regional- und Lokalheiligen".

De belangrijkste Latijnse bron van de hagiografie in de volkstaal is zonder twijfel de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine († 1298). Van de drie in het hoofddeel van de studie (33-345) behandelde teksten zijn er twee vertalingen van de *Legenda aurea*, de ene ontstaan in Straatsburg in de eerste helft van de veertiende eeuw, de andere iets later in diezelfde eeuw vervaardigd in de Zuidelijke Nederlanden en toegeschreven aan de door C.C. de Bruin zo genoemde 'Bijbelvertaler van 1360'. De derde tekst, *Der Heiligen Legende*, ontstaan omstreeks 1400, waarschijnlijk in het dominicanenklooster van Neurenberg, is daarentegen niet afhankelijk van slechts één bron. Het is eerder een door de anonieme auteur vanuit een reeks van bronnen samengestelde zelfstandige creatie, die "den Arbeitsstil eines ständig Quellen vergleichenden und exzerpierenden Verfassers" (274) laat zien.

Van iedere tekst bestudeert Williams-Krapp de herkomst, de overlevering in handschriften en drukken, de samenstelling van het tekstcorpus in de belangrijkste tekstdragers (de tabel voor het tekstcorpus van de Elzassische *Legenda aurea* moet men evenwel in de editie van 1980 zoeken), het lezerspubliek, de bewerkingen en aanpassingen die de tekst heeft ondergaan en de rol die de tekst zelf weer heeft gespeeld als bron voor andere compilaties en bewerkingen. Het publiek van de Zuidmiddelnederlandse *Legenda aurea* wijkt opvallend af van dat van de beide andere teksten. Gaat het bij deze deels om een lekenpubliek en deels om een kloosterlijk publiek, de handschriften van de Zuidmiddelnederlandse *Legenda aurea* blijken – voor zover valt na te gaan – vrijwel uitsluitend afkomstig te zijn uit kloosters en fraterhuizen die onder invloed van de Moderne Devotie stonden. De moderne devoten blijken de belangrijkste dragers van de verspreiding van deze tekst te zijn. Daarin een voorbeeld te zien van hun "Beitrag zur 'Literalisierung' der 'illiterati'" (158) lijkt mij, juist nu de tekst nauwelijks door een lekenpubliek gereciperd blijkt te zijn, wel erg gewaagd. Helaas verschaft de schrijver geen uitsluitsel over de relatie tussen de Zuidmiddelnederlandse *Legenda*

aurea en de in het begin van de vijftiende eeuw in Holland vervaardigde Noordmiddelnederlandse vertaling. Is de laatste, gelijk de *Legenda aurea* in Ripuarische en Middelfrankische handschriften en drukken, tot stand gekomen onder gebruikmaking van de eerstgenoemde of juist onafhankelijk daarvan?

Het derde deel van Williams-Krapps studie biedt in een “überlieferungs-, text- und wirkungsgeschichtliche Zusammenschau” (347-375) belangwekkende inzichten in het genre van de hagiografie in de volkstaal. Ingrijpende wijzigingen bleven in de tekstgeschiedenis achterwege; het sacrale prestige dat de legende genoot, stond een al te vrije omgang met de tekst in de weg. Wel zijn in de vijftiende eeuw duidelijk de tendenzen waarneembaar van popularisering en van humanisering. De eerste moest een brede receptie van de legende in een heterogeen publiek mogelijk maken, de tweede moest bevorderen dat de lezers tot *imitatio* van de heiligen gebracht werden. Met het corpus van legenden werd pas in een tweede fase van de tekstoverlevering vrijer omgegaan. De vertalers van de *Legenda aurea* bleken zich in de eerste fase van de overlevering betrekkelijk trouw te houden aan het corpus zoals dat door Jacobus de Voragine was vastgesteld. Daarmee werd in de veertiende eeuw in Duitsland en de Nederlanden een tekst verspreid die het vroomheidsbeeld van een Noord-Italiaanse dominicaan uit de dertiende eeuw representeert. Pas in een latere fase werd de tekst door toevoeging of weglating van heiligen aan de behoeften van een veranderde cultus aangepast. Het gaat daarbij dan slechts gedeeltelijk om een aanpassing aan locale of regionale tradities. We bevinden ons in de vijftiende eeuw immers in een periode waarin eerder van een functionele dan van een locale cultus gesproken moet worden: heiligen werden niet meer zozeer vereerd omdat ze een plaatselijke traditie kenden, maar omdat ze patroon waren van een maatschappelijke groep (bijvoorbeeld een gilde) of omdat ze helpers waren in een bepaalde actuele nood. Dit functionele type van verering blijkt door de hagiografie in de volkstaal in belangrijke mate bevorderd te zijn.

De belangrijkste dragers in de receptiegeschiedenis van de legendencollecties blijken de hervormingsbewegingen in de kloosters geweest te zijn: de Moderne Devotie, de observantenbeweging bij de dominicanen, de hervormingscongregaties bij de benedictijnen. Zij hebben de voedingsbodem gevormd voor de “Literaturexplosion” (362) in de volkstaal die zich in de vijftiende eeuw voordeed. Deze vaststelling van Williams-Krapp bevestigt wat voor de relatie tussen de Moderne Devotie en de religieuze literatuur in het Middelnederlands feitelijk al lang bekend was, met dat verschil dat de schrijver zijn conclusie op het stevige fundament van een uitvoerig bronnenonderzoek baseert. Een tweede beslissende factor in de receptiegeschiedenis van de hagiografie in de volkstaal was de toenemende alfabetisering van de burgerij. De legenden waren voor leken bij uitstek aantrekkelijke lectuur, omdat zij het stichtelijke en het onderhoudende met elkaar combineerden. Uit de kring van diezelfde leken klonk echter vanaf het midden van de vijftiende eeuw ook de eerste kritiek op de heiligenlegenden, die in de tijd van de Reformatie werd verscherpt: de *legende* was volgens Luther een *Lüge*. Daarmee werd het einde van het genre ingeluid. Met de Contrareformatie begon een nieuwe episode in de geschiedenis van de hagiografie.

Het gedeelte van de studie van Williams-Krapp dat in de toekomst ongetwijfeld het meest geraadpleegd zal gaan worden, is de ‘Anhang’, die een “Verzeichnis deutscher und niederländischer Hagiographie” biedt (385-472). Niet minder dan 3707 heiligenlegenden uit circa 700 handschriften worden hier toegankelijk gemaakt in een alfabetisch op heiligen-naam geordend repertorium, dat van iedere legende het incipit geeft met verwijzingen naar collecties en handschriften. Al kent het repertorium nog vele beperkingen (zie de inleiding, 381-383), het mag zonder twijfel beschouwd worden als een belangrijke aanzet tot de *Bibliotheca Hagiographica Germanica*, waarvoor Konrad Kunze in 1972 in de *Analecta Bollandiana* een pleidooi hield.

Een bibliografie (de op p. 82 geciteerde Strohschneider is helaas niet terug te vinden), een lijst van geciteerde handschriften (het op p. 399 en 499 geciteerde Arnhemse handschrift 191 met de Bonifatiuslegende bevindt zich niet in de Gelderse Bibliotheek maar in het Rijksarchief in Gelderland; op p. 506 wordt ten onrechte onderscheid gemaakt tussen het Gemeentearchief en het Stadsarchief van Nijmegen) en een register van personen, plaatsen en zaken sluiten dit meesterwerk van eruditie af, dat zonder twijfel een klassiek werk zal worden op het terrein van de laatmiddeleeuwse hagiografie in de volkstaal. – Peter Nissen, UTP Heerlen.